

Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi/
Journal of Travel and Hospitality Business
Cilt/Vol:19(3),Yıl/ Year:.,2022 ss/pp, 578-
Gönderim Tarihi/ Received: 07.11.2022
Kabul Tarihi /Accepted: 07.12.2022
DOI:10.24010/soid.1215724

Olgu Sunumu/ Case Report

**Klasik İnsan/Kuantum İnsan- 2: Materyalizm-İdealizm, Atomizm-Holizm,
Nedensellik-Eşzamanlılık, Rasyonellik - İrrasyonellik, Beden-Zihin, Bağımsızlık-
Bağlantısallık**

Prof. Dr. Atıla YÜKSEL
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Turizm Fakültesi
atilayuksel@gmail.com

Özet

Ontolojiye, yani var olana, dair bir görüş Batı felsefesine ve Batı felsefesinin hükmündeki günümüz bilimsel çalışmalarına hakim olmuştur: Dünyanın en temel şeyleri madde ya da daha teknik felsefi terimle tözlerdir (Dupre, 2006). Ancak, dünya için en temel olan şeyin “değişim ya da süreç” olduğunu savunan başka görüşler de bulunmaktadır. Gerçekte hiçbir şey sabit durmaz ve sadece tesadüfi özelliklerini değiştiren istikrarlı şeyler olarak görme eğiliminde olduğumuz şeyler, çevrenin akışındaki kısmi istikrarlardan, sürecin akışındaki girdaplardan başka bir şey değildir (Dupre, 2006). Dolayısıyla, ontolojik olarak insanın bir dizi temel özelliğe sahip maddeler mi yoksa bir dizi faaliyetle nedensel olarak bağlantılı süreçler mi olduğuna karar vermek gerekir. Çünkü pozitivist ontoloji açısından insanı bir madde olarak görmeyi bırakıp, bir süreç olarak kabul etmeye başladığımızda bugüne kadar maddeci ontolojinin üretmiş olduğu bilginin çöp niteliğinde olduğu görülecektir. Geldiğimiz süreçte bilgi sorunu bir “izm”, yani pozitivism doğrultusunda işlenmiş, pozitivism damgasını vurduğu bir bilimsellik açısından bilgi meşrulaştırılmıştır. Pozitivism, insanı bir üretim ve tüketim varlığı olarak görmektedir. Bu pozitivist bakış açısı ve yöntemle insanı değer koyan, isteyen, tavır alan, yapan, özgür olan, bilen, gelişen ve idealize eden, bio-psişik bir varlık olarak anlamak mümkün değildir. Kanımca bilim dünyası insan gerçekliğini yaşamak mı yoksa bilmek mi tercihine gelmiştir. Bilgi sorunu herhangi bir dogmatik "izm"den hareketle çözülemez (Mengüşoğlu, 2017). Yani insanı sadece davranış ve olgu düzeyinde belirlenebilen toplumsal ilişkiler çerçevesinde bir olgu olarak ele almak yetersizdir. İnsanı parçalamadan somut bütünlüğü ve bütünlüğün içinde ele almak ve bu somut bütünlüğü tüm yönleriyle fenomenolojik bir şekilde ortaya koymak daha makul bir yaklaşım olacaktır (Mengüşoğlu, 2017). Pozitivizmin dayandığı dış duyular, insana sürekli değişen zıtlıklardan oluşan bir dünya verir. Sürekli değişim içinde olan bir dünya pozitivist akıl tarafından kavranamaz. “Çünkü akıl, oluş ve değişim karşısında çelişkiye düşer” (T. Mengüşoğlu, 2017, s. 337). Oysaki dünya, karşıtların ayrı ayrı değil, birlikte eriyeceği bir bütün olarak deneyimlenebilir (T. Mengüşoğlu, 2017). Üç parçalı bu çalışmanın ilk bölümünde de vurgulandığı üzere eğer kuantum durumu sadece atom altı dünyaya ait bir durum değil ama aynı zamanda günlük yaşam içinde de var ise, ki var olmaması olası değil; o zaman klasik mantık (ya o-ya bu) ve klasik fiziğin varsayımlarıyla (determinizm, nedensellik, süreklilik, zorunluluk, kesinlik vb..) insanı anlamak ve açıklamaya çalışmak yetersiz ve oldukça tartışmalı bir yaklaşım olabilir. Çünkü, evren makroskopik düzeyde bir kuantum alanı ise insanın da bu alanda kuantum bir varlık olması muhtemeldir. İnsan, sabit olmayan,

sürekli kendini yeniden oluşturan bir varlıktır. Özellikle kuantum dünyasında süreçte “şeylerin” karşılıklı olarak kendilerini karmaşık şekillerde şekillendirebilmeleri olası ise bu maddeci ontolojide kabul gören “kesinlik” ve “bilinebilirlik” kabullerinin bir kenara konmasını gerektirebilir. Bu nedenle bu bölümde klasik insan ve kuantum insanın ne olduğu “*materyalizm, atomizm, determinizm, yerel nedensellik, rasyonellik, otonomluk, dış duyuların güvenilirliği*” gibi araştırmacılar tarafından genelde sorgulanmadan kabul edilen varsayımlar eleştirilmekte, karşılaştırmalı olarak tartışılmaktadır. Klasik insan ve kuantum insan arasındaki olası fark ve benzerliklerin sosyal bilimlerdeki araştırmalara etkileri irdelenmektedir.

1. Giriş

Kuantum mekaniği bazılarınca Alice Harikalar Diyarında olarak görülerek küçümsenmektedir. İnsan davranışlarını anlama ve açıklamada kullanılan yerleşik gelenekle örtüşmeyen ilerici fikirlerin önce küçümsenmesi, yerleşik bilimsel yöntemlerin/tekniklerin peşinen her yerde ve koşulda yeterli ve uygun bulunmasını– ki Feyerabend’in belirttiği gibi kusursuz tek bir yöntem yoktur sadece gerçeğe biraz daha yaklaşabilenler vardır - sonra tartışmak üzere bir tarafa koyarsak sosyal bilimlerin temel nesnesi ve ana süjesi insan bir varlık olarak henüz yeterince tanımlanabilmiş, çözülebilmemiş, anlaşılabilmiş değildir. “**İnsan kimdir, nedir?**” önemli bir sorudur. Bilimsel çalışmaların genelinde çoğumuz ilgili disipline ait değişken, teori ya da kavramlarla olduğu kadar insanın ne olduğuyla ilgilenmeyiz. İnsanın yapısı değil, daha çok ve maalesef, insanın ne yaptığı/davranışı önemsenmektedir. Bu tür bir anlayış (insanın bütünlüğünün bir biçimde davranışa indirgenmesi) bize insanın davranışını doğrulukla tahmin etmemiz için elbette modeller sunabilir. Pek tabiki bu amaç özellikle kar odaklı işletmecilik bakış açısına göre inanılmaz derecede yararlıdır. Bu katkı, özellikle davranışçı bakış açısından gelen, insan davranışını olağanüstü şekillerde manipüle etmemize izin verir. İnsanı nesneleştiren ve onu tanınmayacak şekilde dönüştüren araştırma kültürü insanın davranış düğmelerini manipüle ederek karlı satın alma tercihlerini tetikler. Fakat insan sadece davranıştan oluşan bir varlık değildir. Ayrıca insanın davranışını kestirebilmek bir şey, insanın içsel yapısını/doğasını bilebilmek/anlamak ise başka bir şeydir. Kısaca, varlık olarak insan kendi içinde ne, nasıl ve kim olduğu araştırmacılarca pek alaka gösterdiği bir husus değildir. Her ne kadar bilimsel araştırmalar insanın davranış hakkında zengin ipuçları sağlasalar da varlık olarak insanın yapısına dönük akademik ilgisizlik nedeniyle bilim henüz insanın içsel doğası/yapısı hakkında bizi karanlıktan çıkaramamıştır (Yüksel, 2021).

Varlık (eğer varsa) tartışması henüz kesin olarak bitmemiştir. İlk bakışta nihilizmciler bir görüş gibi görünse de gerçekte doğada varlık yoktur. Diğer bir ifadeyle varlık insanın tanımlaması sayesinde vardır. Unutulmamalıdır ki varlık-varoluş, teklik-çokluk, öz-görünüş gibi ayrımlar insanın sağduyusuyla oluşturulmuş kavramlardır. Dolayısıyla varlık tartışmalıdır. Kimine göre varlık düşüncedir. Kimine göre tek ve esas varlık, fiziksel maddedir. Başka bir görüşe göre ise varlık bir oluştur, zaman ve uzay içinde vardır ve hareket halindedir (Politzer, 1938, akt. Yüksel 2022). “Aynılar farklıdır” diyen Engels’e göre hareket yani varlık maddenin var oluş biçimidir. Varlık “gerçekte var olan”, “görünüşte var olan” ve “zihinde var olan” şeklinde de sınıflandırılmıştır. Kendinde varlık (bir şey ne ise odur) ve kendi için varlık (varlığının bilincinde olan varlık) olarak da ayrılmıştır (Sartre). Var olan her şeyin tek bir gerçeklikten oluştuğunu (monizm); varlığın birbirine indirgenemeyen iki ayrı varlıktan oluştuğunu (düalizm) ve varlığın ikiden fazla özden oluştuğunu (plüralizm) savunan görüşler de bulunmaktadır. Monizme göre gerçeklik bir bütündür parçalanamaz. Buna göre bir şeyi düşünmek için her şeyin düşünülmesi zorunludur (Ayer, 1970, akt. Yüksel, 2022). Ancak, tüm bu sınıflamalar varlığı var olarak kabul eden *realist görüşe* aittir (Yüksel, 2022). Varlığın

var olduğunu benimseyen realizme göre var olan bir şey ya “onun yapıldığı maddeye” göre veya “onun yerine getirdiği işleve” göre tanımlanabilir. Varlığın var olduğunu, insan zihninden bağımsız olduğunu savunan realizmden (gerçekçilik) farklı olarak varlığın var olamayacağını ve bilinmeyeceğini savunan görüşler de bulunmaktadır (nihilizm/hiççilik). Nihilizme göre varlık yoktur. Hiçbir varlık gerçekten var değildir. Nihilizm, bilinçten bağımsız bir doğru olmayacağını, dolayısıyla nesnel bir doğruluktan bahsetmenin mümkün olmadığı görüşünü ileri sürer. Varlığın varlığı ve yokluğu hakkındaki görüş ayrılığı benzer bir şekilde var olanın bilinip bilinmeyeceği için de geçerlidir. Varlığın bilinebileceğini savunanlar olduğu gibi varlığın bilinmeyeceğini ileri süren, varlığın hem bilinip hem bilinmeyeceğini kabul edenler de bulunmaktadır. Örneğin, Berkeley bilginin şeylerin görünüşüyle sınırlı olduğu, görünüşlerden başka bir şeyin bilinmeyeceği felsefesini savunmuştur (agnosisizm-bilinemezlik). Bu felsefeye göre dün yanlış olan bugün doğru ama yarın yanlış olabilir (Yüksel, 2022).

Bahsedildiği üzere varlığı “oluş” olarak gören, düşünce olarak kabul eden, madde olduğunu ileri süren, hem düşünce hem madde olduğunu savunan ya da fenomen olarak benimseyen görüşler olduğu gibi varlığın öznel ve/veya nesnel olabileceğini savunanlar da vardır (Yüksel 2022). Farklı görüşler olsa da klasik anlayıştaki evrenin bölünmez, kesikli ve sert parçacıklardan oluştuğunu öneren hipotez gereği varlığın sürekli bir yapı olduğu düşünülmektedir. Bu görüşe göre varlık bölünmez bir yapıdadır. Oysaki varlığın bölünebilir olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Varlığın sürekli bir yapıda değil bölünebilir bir yapıda oluşu bizi ilk bölümde ele alınan kuantum mekaniğindeki süreksizlik ilkesiyle tekrar buluşturmaktadır. Ayrıca klasik anlayışın varlığı anlamada göz ardı ettiği önemli bir sorun bulunmaktadır. Çünkü mevcut yaklaşımlar varlığın tamamıyla değil varlığın bir bölümüyle ilgilenmektedir. Batı felsefesindeki bu eksikliğe işaret eden Cale şöyle eleştiride bulunmaktadır. “Batı felsefesi değil, tüm bir Batı düşüncesi, Varlık ile değil, bazı açılardan “deneyimlenebilen varlık” ile, başka bir ifadeyle “varlığın bir bölümü” ile ilgilenmektedir. Bu yüzden aslında Batı felsefesi bütün bir varlık soruşturması değildir. Aksine bir bağlama sahip deneyimler ortaya koyma araştırmasıdır” (Cale, aktr. Işıklı, 2011, s. 197). Hatırlanacağı üzere ilk bölümde aktarılan kuantum mekaniğinde varlık sürekli bir yapı değildir. Ancak Penrose’un düşüncesine kulak vermekte fayda var. Varlık var olmak bakımında bir ve bütündür, bütüncüllük arz eder. İnsanın çevresi salt gerçekliklerle doludur. Kullanım değerine henüz indirgenmemiş, bir araç-gereç olarak hazır olmayan her şey, yani doğada öylece var olan, oluşa her şey gerçekliktir” (Işıklı, 2011, s. 205). Örneğin hayatında üniversite kampüsü ya da rektörlük binası görmemiş, okuma yazma bilmeyen biri için bilmeden içinden geçtiği üniversite kampüsü ya da rektörlük binası var değildir.

Politzer’e (1938, aktr. Yüksel, 2022) göre yalnızca düşüncede var olan ve/veya düşüncenin dışında var olan bir gerçek olabilir. Örneğin, doğuştan kör olan biri için renkler ve biçimler dünyası var olamaz ama sonradan kör olan için vardır. Benzer bir şekilde optik sınırları maviye duyarlı bir insan için dünyada sadece mavi renk vardır diğerleri için ise tüm renkler vardır. Geleneksel görüşe göre her var olan (nesne, olgu, durum) belli bir zaman-mekan ilişkisi içinde vardır. Nedensellik bağlarıyla bağlıdır. Ayrıca her nesnenin bir var oluşu bir de özü vardır. Öz, nesnenin özelliklerinin değişmez bütünüdür. Var oluş ise evrenin içinde gerçek olarak bulunuşudur. Var oluş ve öz hakkında iki ayrı görüş öne çıkmaktadır: öz var oluştan önce gelir ya da var oluş özden önce gelir. Öz, var oluştan önce gelir felsefesine göre örneğin “alemdaki her oluş, form verici bir kuvvetin maddeyi etkilemesi ve bir form kazandırması ile oluşur” (Aristoteles, 1985, aktr. Yüksel, 2022). Gerçek varlıklar form veren bir kuvvetle, form kazanan maddeden, diğer bir deyişle form ve maddeden meydana gelmiştir. Örneğin insanda beden madde, form ise ruhtur. Maddesiz form düşünülemediği gibi, formsuz

madde de düşünülemez. Oluş ise bir form ile maddenin birleşmesi ile ortaya çıkar (Yüksel, 2022).

“Ne var?” sorusunun yerini “insan neye var der?” ya da “olan nedir” sorusunun yerini “olması gereken nedir?” sorusu almış görünmektedir (Yüksel, 2022). Bu sakıncalıdır. Doğal olarak “ne var?” sorusuyla “insan neye var der?” sorusu anlam açısından birbirinden oldukça farklıdır. Şöyle ki insanın neye var dediği içine doğduğu kültürün sonucudur. Her birey insan eseri bir kültüre doğar. Bir kültüre doğan insanın tüm bilme-anlamlandırma çabası içine doğduğu bu kültürden kaynaklıdır (Balanuye, 2020, aktr. Yüksel, 2022). Bilme ve anlamlandırma eylemi bu nedenle bağımsız değildir. Dolayısıyla içinde yaşanılan kültürün ve insanın zihninin dışında varsa bir gerçekliğin düşünülmesi, kavranması, anlaşılması zordur (Balanuye, 2020). İnsan düşüncesinden bağımsız bir gerçeklik yoksa onu aramanın boş bir uğraş olarak görülmesi ontolojik açıdan gerçekliği arama çabasını süreçte kısmen değersizleştirmiştir. Ancak, belirtmek gerekir ki bağımsız ya da bağımlı, her şey gücü yettiği kadarıyla “var olmak ve var kalmak için” çaba gösterir (*conatus*; var-kalma çabası) (Balanuye, 2016). Bu nedenle varlığın araştırılması değersiz bir uğraş değildir.

Varlık konusu araştırma için son derece önemlidir. Şöyle ki; hakim pozitivist yaklaşımın dayandığı ontoloji maddecidir. Bu maddeci bakış açısına dayanan araştırmaların ürettiği bilgi de doğal olarak maddecidir. Ancak eğer varlık ontolojik açıdan olan madde değil süreç olarak tanımlanırsa o zaman bugüne kadar maddeci ontolojiye dayanarak üretilmiş tüm bilgi şüpheli hale gelebilir. Süreç ontolojisine dayanan kuantum mekaniği olabilecekleri öngörürken olan madde ontolojisine dayanan klasik mekanik olanları kaydeder. Varlık konusunda kısa bir girişten sonra insanı klasik ontolojik bakıştan değerlendirecek olursak etkiye tepki veren bir madde veya makine gibi görülen klasik insan anlayışımıza dair beş yaygın varsayım ve bu varsayımlara dayanan araştırma yaklaşımları dikkat çekmektedir (Wendt, 2015). Bu klasik yaklaşımlara göre klasik insan tamamen fiziksel ve mekaniktir; biyolojik olarak parçalanabilir; her zaman nettir; sadece yerel etkilere tepki verir; ve otonom bir varlık değildir, her zaman öngörülebilir ve kestirilebilir.

Materyalizm

– *Klasik anlayışa göre insan fizikselidir (materyaldir) ve mekanik bir evrende yaşamaktadır.*

Klasik insanı anlamak ve açıklamakta başvurulan materyalizm modern sosyal bilimin en temel ilkesi olan gerçekliğin yalnızca maddeden oluşması düşüncesidir. Madde olağanüstü derecede küçük olabilir ama neticede fizikselidir. Objeler, nesnelere, cisimlere vs. olarak adlandırılan madde zihinden ve bağlamdan (çevresinden) bağımsız olarak hep vardır (örneğin zaman oralarda bir yerde hep vardır). Maddenin belli bir yer ve zaman içinde yer aldığını, edilgen ve cansız olduğunu benimseyen materyalizme göre ölçülemeyen, görülemeyen veya gözlemlenemeyen şeyler madde (gerçek) değildir. Bu nedenle bu özellikleri taşımayan şeyler (bilinç, düşünce, sezgi vb) bilimin parçası olamaz. Geleneksel anlamda sosyal bilimler, özellikle ekonomi ve siyaset bilimi, sosyal eylemin tamamen maddi güçlerin ve teşviklerin bir ürünü olduğu görüşünü benimser. İnsanın zihinsel halleri beynin fiziksel durumları olarak tanımlanır (Wendt, 2015). Bu, insanın bilince sahip olamayacağı anlamına gelmez. Klasik ontolojide bilinç var olarak kabul edilse bile bilinç *epifenomeneldir*. Yani sürece eşlik eden, ancak aynı sürecin daha sonraki gelişiminde hiçbir rolü bulunmayan, sürece hiçbir özsel katkısı olmayan, ikincil öge ya da yan üründür. Diğer bir ifadeyle bilinç klasik madde ve enerji hareketleriyle açıklanamayan ama aynı zamanda gizemli güçleri olmayan bir şeydir.

Materyalizmin temel sorunu insan bilinci diye bir şeyin olamayacağı — ya da en azından bilincin incelediğimiz şeyin bir parçası olamayacağı ya da anlamaya çalıştığımız sonuçlar için bir açıklama sunamayacağıdır. Ancak, klasik materyalizmdeki hakim düşüncenin aksine madde bağlamından bağımsız değildir. Madde sürekli hareket veya titreşim hareketi halindedir. Şöyle ki elektronlar bir üst seviyeye geçerken buldukları ortamdan foton emerler, bir alt seviyeye geçerken de foton salarlar; dolayısıyla hem var hem yok olma halindedirler (Capra, 2000). Özetle, klasik görüşe göre, klasik insan zihni sofistike bir bilgisayardan başka bir şey değildir. Beyin olsa olsa birbirini tetikleyen “sinapsları” olan karmaşık bir bilgisayardır. Hatta fikirler, düşünceler, zihniyetler bu görüşe göre, birbirinden sıçrayan ve nihayetinde fikri, düşünceyi ve hatta tercihi “şeyi” üreten bir tür karmaşık bilardo topları kümesidir (Steinmo, 2017). Bu tür mekanizmalarda bilardo toplarına her zaman diğer bilardo topları çarpıp ve yön değiştirmesine neden olur. Ancak, bu mekanik “bilardocu” bakış açısında çarpmanın etkisiyle içerde bir değişiklik olup olmadığı önemsenmez. Kuantum mekaniğine göre ise insan zihni/beyni sürekli hesap yapan bir hesap makinası ya da bilardo toplarından teşekkül bilgisayar olamaz.¹ İnsan beyni, organik sınırlarla korunan ve daha yaygın olarak bellek ve duyu (deneyim) bilgi işleme (biliş) ve ajans / özgürlük (irade) olarak adlandırdığımız kuantum hesaplama süreçlerinde oldukça yetenekli bir kuantum işletim sistemidir (Wendt, 2015). Benzer bir diğer görüşe göre beyin bir enformasyon işleme aracıdır. Enformasyon işleme gücü ise tekil nöronlara değil onların bağlantısallığına (konektom, geştalt) dayalıdır (Kılıç, 2019).

Maddenin yapı taşlarından oluştuğuna dayanan klasik fizik kuramlarına göre “madde temelde birbiriyle ilişkilidir. Hareket enerjisi de kütleyle dönüştürülebilir, böylece parçacıkların, nereden çok birer süreç (process) oldukları ortaya çıkıyordu. Bu gelişmelerin hepsi, temel yapı taşları ile ilgili basit mekanik düşünüşün reddedilmesi gerektiğini ortaya koymuştur” (Capra, 2000, s. 143). Diğer bir ifadeyle atom altı düzeye inildikçe madde değil enerji ortaya çıkmaktadır: “Atomlar parçacıklardan oluşmalarına rağmen, bu parçacıklar maddesel bir özden oluşmazlar. Onları incelersek, hiç bir öz göremeyiz. Çünkü, incelediğimiz şeyler sürekli olarak bir biçimden diğerine geçebilen dinamik kalıplar, yani enerjinin sürekli bir hareketidir. Böylece kuantum kuramı bize, parçacıkların yalıtılmış madde tanecikleri değil, birer olasılık kalıbı ya da ayrışamaz bir kozmik ağın bağlantıları olduklarını göstermiştir” (Capra, 2000, s. 143). Özetle, birinci bölümde açıklanan kuantum anlayışında Heraklitos’un dediğine benzer şekilde “evren mekanik değildir, parça çevresiyle bir bütündür, nedensellik ve beklenmedik durum bir aradadır, her şey sürekli olarak dönüşüm, hareket ve değişim halindedir.”

Atomizm

– *Klasik anlayışa göre insan indirgenbilirdir.*

Sosyal bilimlerdeki hakim yaklaşım atomist ve indirgemecidir. Yani nesnelerin daha küçük parçalara indirgenebileceğini, parçaların birbirleriyle etkileştiğini, parçaların belirgin özellikleri olduğunu ve tüm nesnelerin "ayrılabilir" olduğunu varsayar.” Gerçekten de yaygın bilimsel uygulamamızın amacı belirli nesnelerin, kavramların veya değişkenlerin bireysel etkilerini ayırmaktır. Modellediğimiz değişkenler arası

¹ Beyin ve zihin hakkında bilinmesi gereken en temel konu, onun bir bilgi işlem makinesi ya da sistemi olmadığıdır. Yani beyin bir kamera yahut bir bilgisayar gibi çalışmıyor. Dış dünya dediğimiz çevreden gelen veriler, duyu organları aracılığıyla özel bir elektriksel koda dönüştürülüp beyne gönderiliyor. Karanlık, kapalı bir kutunun içinde duran beyin, aldığı verilerden yola çıkarak bir "gerçeklik" inşa ediyor. Yani duyduğunuz seslerin, gördüğünüz görüntülerin, aldığımız tatların, hissettiğiniz ağrıların hiçbiri aslında gerçek değil. Bunların hepsi beynin yorumlarından ibaret şeyler. Bu nedenle dış dünya denen şey aslında her birimizin kişisel yorumu (Çift ve Canan, 2016, s. 10).

ilişkiler bilimsel indirgemeciliğimizin ürünüdür. Bunun en belirgin örneği, “metodolojik bireyciliğe” dayanan sosyal eylemin “mikro temellerini” anlama arzumdur (Wendt, 2015). Karmaşık bir sistemi anlamının tek bilimsel yolu, önce onu bileşen parçalarına ayırmaktır. Daha sonra, bu bileşenleri tanımlayan kuralları ve yasaları keşfetmek ve son olarak, parçalar arasındaki etkileşimleri analiz etmektir (Sawyer, 2002). Bu klasik yaklaşım, insanı anlamak için bölüp parçalamanın gerekli olduğu, parçanın ait olduğu bütünden yalıtılarak incelenip özelliklerin belirlenmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır.² Ancak, indirgemeci yaklaşım sorunludur: Çünkü, daha karmaşık ve farklılaşmış ‘üst düzey’ yapıların, daha basit, ‘alt düzey’ bileşen parçalarının örgütlenmesinden ve etkileşiminden ortaya çıkan karmaşık sisteme dayanan insanın kendisi de dahil olmak üzere bazı karmaşık doğa olayları indirgemeci yöntemlerle incelenemez (Sawyer, 2002).

Klasik görüşte klasik insanın gerek beden gerek zihin olarak fiziksel kimliği kendisine hastır ve bileşenleri parçalanabilir (Wendt, 2015). Klasik anlamda biyolojik olarak parçalanabilirlik zihinsel parçalanabilirliği de ima etmektedir. Ancak, insanın parçalara bölünüp yalıtık şekilde incelenebileceği, anlaşılabilirliği savı, özellikle Descartes’le vücut bulan zihin-beden ayrımıyla³ zihinsel işlevlerin fiziksel olmadığı, zihnin vücut dışında var olabileceği, vücudun kendi başına düşünemeyeceği vb., – ayırıcı ve indirgemeci yaklaşım insanı anlamak için çok elverişli olmayabilir.⁴ Talbot’un (1996) da ustaca belirttiği gibi “*Bir maddeyi en küçük parçalarına varıncaya dek parçalayacak olursanız, sonunda öyle bir nokta geliyordu ki, bu parçacıklar -elektronlar, protonlar vb.- artık o nesnenin ayırt edici özelliğini taşımaz oluyordu. Örneğin, çoğumuz için bir elektron ufak bir küre ya da fırl fırl dönen bir havalı tüfek saçmasıdır, ama bilinen gerçekliğin sınırlarını hiçbir şey aşamaz. Ancak, bir elektron bazen yoğun, ufak bir parçacık gibi davranırsa da, fizikçiler onun aslında sözcüğün tam anlamıyla hiçbir boyuta sahip olmadığını görmüşlerdir. Bu, bizim için hayal edilemeyecek bir şeydir, çünkü bizim varlık düzeyimizdeki her şeyin boyutları vardır. Ancak yine de bir elektronun genişliğini ölçmeye kalkışırsanız, bunun olanaksız bir iş olduğunu görürsünüz. Basitçe söyleyecek olursak, bir elektron, bizim anladığımız anlamda bir nesne değildir.*” Ayrıca, parçaların bütününe bilgisine vakıf olup olmadığı konusunda Hofstadter ve Dennett (2021) şu önemli eleştiriyi dile getirmektedir: “...piyano tuşlarının sizin hangi parçayı çaldığınızı bilmedikleri ya da bilmek zorunda olmadıkları gibi. Bilmelerinin ne kadar garip olacağını bir düşünün! Beyninizdeki sinir hücrelerinizin de şu anda düşündüğünüz düşüncelerle bağlantılı olduklarını bilmedikleri gibi ya da karıncaların da içinde buldukları koloninin büyük planının bir parçası olduklarını bilmemeleri gibi.”

İndirgemeci (atomist) yaklaşımla ilgili diğer bir sorun, insanın her zaman (belki de asla) parçalanabilir ve diğerlerinden “ayrılabilir” olmamasıdır. Öğrenme, üreme, çabalama, duygusal tutum, düşünme, hareket etme vb. süreçler bağımsız

² Ancak, kuantum durumunda zihinsel hal bulunulan yerden uzak mesafedeki diğer zihinlere bağlı olabilir.

³ *Zihin-beden sorunu*, zihnin varlığını ve işleyişini, nihayetinde insan gerçekliğin tamamen maddi olduğunu varsayan modern bilimsel dünya görüşüyle tutarlı bir şekilde nasıl açıklayacağıyla ilgilidir. Zihin-beden sorunu olarak bilinen sorun, zihnin bedenden ayrı başına (bağımsız) bir varlığı olan bir töz olup olmadığı ve eğer böyleyse birbirinden ayrı başına varoluşa sahip bu tözler arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceği sorudur.

⁴ Materyalist indirgemeci yaklaşımda; insan zihnini beyne, beyni hücrelere, hücreler kimyasal yapılara, kimyasal yapılar atomlara, atomlar da proton gibi bileşenlere indirgenmekle zihnin açıklanabileceği düşünülmektedir. Oysa bu yaklaşımda en alt basamaktaki atomun; hem elektron, proton gibi bileşenleriyle, hem de aynı yerde etkileşen parçalarla açıklanamadığı görülmüştür. Atomun parçalarından fazlası olması ve atomdan ayrıldıklarında bu parçaların kilometrelerce uzaklıktan birbirlerini etkilemelerinin devam etmesi gibi olgular, bütününe kendine has yasaları olduğunu ifade eden 'zuhur etme' yaklaşımını savunanların beklendiğinden de üst seviyede bir bütünselliği açığa çıkarmıştır (Taslaman, 2008, s. 90).

bileşenlerden oluşmamakla birlikte, bir durumda bir bütün olarak belirlenir (Köhler, 1920). *Ayrılabilirlik* görüşü (*parçaların ayrılması*) kuantum dolanması (entanglement) ve yersizlik (nonlocality) kavramları ile sarsılmaktadır. İlk makalede belirtildiği üzere dolanıklık ilkesine göre iki veya daha fazla kuantum sistemi birbirine dolandığında, birleşik sistemin parçaları tamamen ayrılabilir değildir. Çünkü, parçaların özellikleri bütüne olan ilişkilerine bağlıdır. Dolanmış kuantum sistemlerinin parçalarının yalnızca ilişkisel özelliklere sahip olması, atomizmin temel ilkesi hakkında, yani bütünlerin doğasının parçaların nitelikleri tarafından belirlendiği, hatta "parçaların" var olup olmadığı konusunda şüpheler uyandırmaktadır. Smolin'e göre (2017) hamile olan maddeyi içeren doğanın yapısında sürpriz her zaman vardır. Çünkü, "Evren tüm parçalarından farklı tipte bir varlıktır. Sadece parçalarının toplamından da ibaret değildir. Fizikte evrendeki nesnelere bütün özellikleri, diğer nesnelere olan ilişkiler veya etkileşimler bağlamında anlaşılır. Ama evren, tüm bu ilişkilerin toplamıdır ve bu nedenle sahip olduğu özellikler, benzer bir başka varlıkla arasındaki ilişkiler aracılığıyla tanımlanamaz" (Wendt, 2015, s. 3). Dolayısıyla, kuantum mekaniğine göre bütün parçaların aritmetik toplamından her zaman daha farklıdır. Burada kastedilen süreksizlik ve belirsizlik ilkesinden hareketle parçaların belli özelliklerinin her zaman belli sonuçlar çıkarmayacağı, yeni durumların ortaya çıkmasına neden olacağıdır.⁵ O nedenle bütün her zaman parçaların toplamına eşit olmaz. Parçacıkların karmaşıklığı ve bağlantı zenginliklerine göre "bütün'de parça'dan anlaşılamayacak özellikler belirir" (Ateş, 2021).

Mecazi olarak belirtmem gerekirse günümüz bilimsel materyalizmini de karakterize eden şey parça uğruna bütünü kaybolmasıdır. Bir yanda büyük, boyutlandırılabilir, bölünebilir, mekanik olarak çalışan ancak düşünemeyen "beden"; diğer yanda boyutlandırılmaz, itilip kakılamaz, bölünemez ancak düşünebilen bir "zihin". Descartes zihin ile bedeni birbirinden keskin bir şekilde ayırmakla zihin ile beden arasındaki bağı açıklanamaz hale getirmiştir. Bu ayrıma göre zihin ve beden arasında büyük fark vardır. Öyle ki beden bölünebilirdir. Ancak zihin kesinlikle bölünemezdir (Zohar, 2017). Descartes zihni düşünen şey olarak bedenin karşısına koyarken, bedeni de maalesef yer kaplayan şey olarak zihnin karşısına koymuştur. Böylelikle Descartes, iki tür madde arasında ayrıma gitmiştir: Nesnel gerçeklik olarak adlandırılan *res extensa* (yer kapsayan şey, bilinçsiz madde yani beden) ve *res cogitans* (*düşünen şey, yani bilinçli zihin*). Ancak "Descartes'in "Ben" ve "Dünya" ayrımı, yani gözlemciyle gözlemlenen arasındaki ayrım, atomaltı parçacıkların dünyasına inildiğinde geçersiz kalmaktadır" (Capra, 2000, s. 57).

Kartezyen bir düşünce olan insan zihninin bedensel süreçlerden az ya da çok ayrı bir düşünce organı olarak görülmesi gerektiği savını desteklemeyen çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Damasio'ya (1994) göre düşünmeyen bir beden ve düşünen bir zihin var diyerek ikisi arasında uçsuz bucaksız ayrım yapan (zihnin en rafine işlemlerinin biyolojik bir organizmanın yapısından ve işleyişinden ayrılması) Descartes yanılmaktadır. Damasio'nun çalışmalarına göre duygular ve hisler mantığın parçası olup, akıl yürütme ve karar verme için esastır. Yani, bir zamanlar düşünülmediğinin aksine duygu yoksa mantık da yok! Damasio insan beyninin, kişisel ve sosyal kararlar almak için ön loblarda uzmanlaşmış bir bölgeye sahip olduğunu ve bu bölgenin duygusal anıları depolayan daha derin beyin merkezleriyle uyum içinde çalıştığını iddia etmektedir. Ayrıca, beden de dahil, insanda her şeyin yöneticisi ve sorumlusu olarak görünen süper organ beyin görüşünü sarsacak yeni veriler gün ışığına çıktıkça beden-zihin ayrımının doğruluğu/gerekliliği daha da tartışılır hale gelmektedir.

⁵ Pauli Dışarlama ilkesi (Pauli Exclusion Principle) de bir atomun yasalarının, bu atomun bir parçası olan elektrona dair yasalardan çıkarsanamayacağını göstermektedir.

Damasio ve meslektaşlarının yaptığı bir çalışmada Descartes'in zihin-beden ayrımı günümüzde zihin ve beyin birbiriyle ilişkili olabileceği görüşüne dönüşmüş olsa da, bu görüşte zihnin hala beyin adı verilen bir bilgisayar donanımında çalıştırılan yazılım programı olarak görülmektedir. Beyin ve bedenin birbiriyle ilişkili olabileceği görüşünde ise yalnızca birincisinin ikincisinin yaşam desteği olmadan hayatta kalamayacağı öngörülmektedir. Ancak, çalışmalar kaslardan, deriden ve bağırsaklardan gönderilen sinyallerin beyinde negatif duyguları yöneten merkezi uyardığını ve değiştirdiğini göstermektedir (Damasio vd., 2000).

Benzer bir şekilde, beyin gibi, her organın bir karar verme/değerlendirme yeteneği olduğundan bahsetmek de mümkündür. Beyin bedenle, beden de beyinle bağlantılıdır. Örneğin, *İnsan ve Hayvanda Duyguların İfadesi* adlı kitabında Charles Darwin yoğun duyguların sadece zihni değil, aynı zamanda bağırsağı ve kalbi de kapsadığına işaret etmektedir: "Kalp, bağırsaklar ve beyin, hem insanlarda hem de hayvanlarda duyguların ifadesinde ve yönetiminde yer alan kritik sinir olan "pnömogastrik" sinir yoluyla yakından iletişim kurar. Zihin güçlü bir şekilde heyecanlandığında, iç organların durumunu anında etkiler; böylece heyecan altında, vücudun en önemli iki organı olan bağırsak ve kalp arasında çok fazla karşılıklı eylem ve tepki olacaktır" (Darwin, 1998, s. 71-72). Yeni çalışmaların bulgularına göre bedeninde bir beyni ve mantığı var. Hatta bazı çalışmalar tüm organların ve hücrelerin de bir bilinci olabileceğine işaret ediyor: "*Bazen aklımızı gerçekleri keşfetmek için değil, onları gizlemek için kullanırız. Beyin gibi bir ekrana bakma alışkanlığımızın bizden en etkili şekilde sakladığı şeylerden biri de kendi bedenimizdir. İffetini güvence altına almak için cildin üzerine atılan bir örtü gibi, ekran vücudun iç durumlarını kısmen zihinden uzaklaştırır. Hayatın günlük akışını oluşturan bedenin içidir*" (Damasio, 1999, s. 28). Kısaca beden kayıt tutar (Van der Kolk, 2014).

Darwin'in gözlemlerine dayanan ve bu ilk kavrayışlara 140 yıllık bilimsel keşifleri de ekleyen Porges'in Polyvagal⁶ teorisi bize, kendi bedenlerimizin içsel deneyimleri ile çevremizdeki insanların sesleri ve yüzleri arasındaki ince etkileşime dayanan, güvenlik ve tehlike biyolojisi hakkında daha sofistike bir anlayış sağlamaktadır (Van der Kolk, 2014). Polyvagal *don-kaç-savaş* tepkilerimizi, hayatımızdaki önemli insanlar tarafından fark edilmenin neden bizi sakin ve güvende hissettirebileceğini ve neden onlar tarafından görmezden gelinmenin ya da ciddiye alınmamanın öfke tepkilerini ya da zihinsel çöküşü tetikleyebileceğini açıklığa kavuşturmuştur. Bu teori, başka bir kişiyle odaklanmanın neden bizi dağınık ve korkulu durumlardan uzaklaştırabileceğini anlamamıza yardımcı olabilmektedir (Tomkins, 1962, 1963).

Ayrıca yeni araştırmalar, insan kalbinin yaşamı sürdüren fiziksel bir pompadan çok daha fazlası olduğunu ortaya koyuyor (McCraty, 2015). Nörokardiyolojik araştırmalar kalbin aynı zamanda hayatımızı daha fazla denge, daha fazla yaratıcılık ve gelişmiş kapasitelerle yaşamaya çağırabileceğimiz bir bilgelik ve zeka kaynağına erişim noktası olduğunu gösteriyor. Kalp, aslında Darwin'in de gözlemlediği gibi, sinir sistemi, hormonal sistem, biyofiziksel ve diğer yollar aracılığıyla beyin ile iletişim kuran ve onu etkileyen, genellikle kalp beyni (kalp gözü) olarak adlandırılan kendi işlevsel beynine sahip oldukça karmaşık bir bilgi işlem merkezidir. Kalbin tüm bu kabiliyetleri kişisel etkinliği arttırmak, sağlığı ve ilişkileri geliştirmek ve daha fazla fayda sağlamak için önemlidir. Özellikle kalbin, sıklıkla otonom sinir sistemi aktivitesinden ayrılan kendi mantığına sahip olduğu; kalbin kendine ait bir zihni varmış gibi davrandığı; dahası,

⁶ Polyvagal, beyin, akciğerler, kalp, mide ve bağırsaklar dahil olmak üzere çok sayıda organı birbirine bağlayan vagus sinirinin (Darwin'in "pnömogastrik siniri") birçok dalını ifade eder.

kalbin beyne anlamlı mesajlar gönderdiği, beyin bu mesajları sadece anlamadığı aynı zamanda bu mesajlara itaat ettiğini ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. (Bu konuda detaylı araştırmalar için bakınız Hearsh-Math-Institute, McCraty, 2015). Daha da ilginç olanı, bu mesajların bir kişinin algılarını, davranışlarını ve performansını etkileyebileceğinin mümkün olmasıdır. Örneğin, Lacey ve Lacey'in (1978) kalpten beyne doğru tanımladığı sinir yolu ve mekanizmanın kalpten beyne ilettiği girdinin beyin elektriksel aktivitesini engelleyebileceği veya kolaylaştırabileceğini saptamıştır. Benzer şekilde kedilerde kalpten beyne giden sinyallerin çoğunu taşıyan vagus sinirini uyaran araştırmacılar beyin elektriksel tepkisinin normal hızının yaklaşık yarısına düştüğünü gözlemlemiştir.

Descartes'in ayırma dayanarak "akıl yürütmenin, ahlaki yargının ve fiziksel acı ya da duygusal kargaşadan kaynaklanan ıstırapın bedenden ayrı olarak var olabileceği" hipotezi öne sürülebilir. Ancak, bu hipotez Damasio'nun gözlemlerinde doğrulanmamaktadır (1994). Beyin bir yönetici olarak öne çıkmakta; ancak, beyin işleyişinin düşünüldüğünden farklı bir yapıda olabileceği tartışmaların ortasındadır. Örneğin, Bekesy'in (1967) çalışması saç hücrelerinin "yer kodlaması" olarak bilinen bir fenomenle farklı ses frekanslarına farklı tepki verdiğini göstermektedir. Benzer bir şekilde beyin bir *hologram* olduğunu savunan Pribram'ın (1969) kuramına inanmayan Pietsch'in deneyleri (1981) bazılarınca zihin olarak kabul edilen beyin konusunda o zamana kadar tüm bilinenleri sarsar niteliktedir. Deneylerinde semender kullanan ve beyinini çıkardığı semenderlerin beyinleri dışarıda olduğu sürece baygın, beyin yerine konduktan sonra normale döndüğünü gören Pietsch, beyin sağ ve sol loplalarının yerini değiştirdiğinde semenderlerin normal beslenme davranışlarına devam ettiklerini rapor etmektedir. 700'ün üzerinde yapılan deneyde semenderlerin beyinle ilgili her türlü kesme, azaltma, küçültme işlemine rağmen kalan küçük parçanın semendere geri nakledilmesini takiben semenderin davranışlarının normale döndüğünü gözlemlenmiştir. Ayrıca gözleri bağlanmış deneklerin dizleri üzerine vibratörler yerleştiren Bekesy (1961) gerçekleştirdiği bir dizi deneyde beyin kendi deneyimlerinden bazılarını beden fiziksel sınırları ötesinde lokalize edip edemediğine kanıt sağlamaya çalışmıştır.⁷ Bekesy deneylerinde vibratörlerin yaydığı titreşimleri çeşitlendirip farklılaştırmış, deneklerinin, titreşim kaynağı noktanın bir dizden diğerine sıçramakta olduğunu duyumsadıklarını tespit etmiştir. Deneklerin titreşim kaynağının yerini dizlerinin arasındaki boşlukta algıladıklarını gözlemlemiştir. Özetle, Bekesy, insanın hiçbir duyum alıcısının yer almadığı uzaysal mekânlardan bile duyum algılamakta olduğunu deneysel çalışmalarla ileri sürmektedir. Ampute olan organlarının fiziksel olarak olmadığı halde halen ağrı yaptığını belirten çok sayıda vakada (fantom ağrısı) bireyler genellikle artık yerinde olmayan uzuvlarında ürkütücü derecede gerçekçi kramplar, ağrılar ve karıncalanmalar hissederler. Ancak, belki de yaşadıkları şey, beyinlerindeki kalıplarda kaydedilmiş olan uzvun holografik hafızasıdır.

Determinizm

– *Klasik anlayışta insan her zaman nettir, durumlar ve sonuçlar baştan belirlidir.*

Birinci bölümde değindiğim üzere var olan her şeyin, değişmeyen, kendisiyle özdeş kalan bir yapıya sahip olduğunu ileri süren klasik mantığının ilkelerine göre bir şey sadece kendisiyle özdeşleşebilir, başka bir şeye eşit olamaz (özdeşlik ilkesi,

⁷ Vücutun hücrelerinin belli bir süre sonra değişmesi; ancak, hafızaya kaydedilenlerin yıllarca değişmeden aynı kalması beni bu konuda en fazla şaşırtan, bilgilerin muhtemelen beyin dışında başka bir yapıya da kaydedilebileceği düşüncesine yönelten fenomenlerden birisidir.

örneğin kötü kötüdür). Özdeş olmak aynı kalmaktır, başka olmamaktır (Politzer, 1938, aktr. Yüksel, 2022). İkinci olarak bir şey hem kendisi hem başka bir şey olamaz (çelişmezlik ilkesi). Örneğin kalite algısı hem kalite algısı hem memnuniyet olamaz. Şeyler birbirinden ayırır görüşünü savunan çelişmezlik aynı zamanda karşıt iki şeyin aynı anda var olamayacağı anlamına gelir. Üçüncü ilke bir şey ya doğrudur ya yanlıştır görüşünü savunan üçüncü halin imkansızlığı ilkesidir. Bu ilkeye göre örneğin hem doğru-hem yanlış yoktur sadece ya doğru-ya yanlış vardır (hem evet - hem hayır değil ya evet ya hayır, hem o - hem bu değil ya o ya bu. Kısaca, kırmızı ve mavi bilardo topu elimizde varsa gri top olma olasılığı yoktur. Sadece kırmızı ve mavi vardır. Ve son ilke olarak, doğadaki tüm olayların belirli bir nedeni, amacı olduğunu savunan Leibniz tarafından eklenen yeterli neden olmadıkça hiçbir yargı doğru olamaz, yeterli neden ilkesi. İnsanda bu ilkelerin *apriori* olarak doğuştan hazır bulunduğunu kabul edenler bu ilkelerin aynı zamanda *ontolojik varlığın yasaları* olduğunu da ileri sürmektedirler (Yüksel, 2022).

Klasik anlayışa göre klasik insan her zaman net olarak belirlenmiş tek bir hal durumundadır. Yukarıda açıklandığı üzere klasik mantık bize maddi (fiziksel) bir durumun hem A+ hem de A- olamayacağını söyler. (Bu görüşe göre üç parçalı bu makaleyi ya beğeneceksiniz ya beğenmeyeceksiniz, hem beğenip hem beğenmeme hali imkansızdır). Madde ya katı, ya sıvı, ya da gaz durumundadır. Plazma (bulutumsu) durumu yoktur gibi. Ancak, insan genellikle kararsızlık, şüphe veya belirsiz zihin hallerini eşzamanlı yaşayabilir (ya da ne halde olduğunu kendisinin de tam tanımlayamadığı hal durumlarını). Diğer bir ifadeyle insanın kendini kararsız hissettiği anlar yaygındır. Dolayısıyla, klasik yaklaşıma göre eğer kararsızlık hali fiziksel bir durumsa insanın kesin bir zihinsel durumda ya da diğerinde olması gerekir. Aynı anda iki halde olamayız (hem kararsız-hem kararlı). Hem gülüp hem ağlayamaz. Hem sevinip hem üzülemez. Hem evet hem hayır diyemez. Psikolojide yaygın olarak kullanılan klasik olasılıksal modeller, olayları kümeler olarak tanımlayan Küme teorisi ve Boolean mantığının varsayımlarına bağlı Kolmogorov aksiyomlarına (1933/1950) dayanmaktadır. Örneğin bir kişiyi *iyi bir kişi* olarak tanımladığımızı varsayalım. Önümüze gelen bir vakada da bu iyi kişinin dürüst davranıp davranmayacağını beklediğimizi düşünelim. Bir konuda kişinin dürüst olması ya da olmamasını düşündüğümüzde kişinin ya "iyi ve dürüst olması" (A+) ya da "iyi ve dürüst olmaması" (A-) söz konusu olacaktır. Bu farklı iki hal konuyla ilgili toplam olasılığı oluşturacaktır. Kuantum olasılık teorisi, olayları küme teorisinden farklı aksiyomlara uyan alt alanlar olarak tanımlayan von Neumann aksiyomlarından (1932/1955) türetilmiştir. Kuantum teorisinde özellikle, dağıtım aksiyomu her zaman geçerli değildir (Hughes, 1989). Örneğin, kuantum mantığına göre, kişinin dürüst olup olmadığını bilmeden iyi olup olmadığına karar vermeye çalıştığınızda, biraz önce bahsi geçen iki düşünceye sahip olmak zorunda kalmazsınız (o iyidir ve dürüsttür ya da iyidir ve dürüst değildir). Üçüncü hal olarak, kişinin dürüstlüğü ya da nadürüstlüğü hakkında belirsiz ve kararsız da kalabilirsiniz. Kuantum mantığının her zaman dağıtıcı aksiyoma uymaması, kuantum modelinin her zaman toplam olasılık yasasına uymadığını ima eder (Khrennikov, 2010, 2014). Kuantum mekaniğinin farkı; sürpriz, şans ve yanılma olasılıklarını ortadan kaldırmaya çalışan geleneksel yaklaşıma alternatif olarak olasılıkçı bir tavır getirmesidir. 0-1 gibi klasik mantıkla ilerlemek yerine, Bayensan yakınsama-uzaksama ve olasılık kümelerini hesaplama şeklinde ilerler. Sonra olasılık kümeleri karşılaştırılır ve yeniden hesaplama yapılır.

Açıklandığı üzere insan davranışları ve kararlarında kuantum durumu muhtemelen düşündüğümüzden daha sıklıkla yaşanan bir durum olabilir. Örneğin, kararlar düşünüldüğünün aksine, genelde belirsiz ve kesin olmayan bilişsel duruma dayanır. Kuantum mantığında sistem statik değil, dinamiktir. Her yeni bilgi

eklenmesiyle alan ve olasılıklar değişir. Yeni bilgiler öğrendikçe kanaatlerimizi güncellememiz gerekmesi gibi (Ateş, 2021). Psikolojide yaygın olarak kullanılan modeller de bilişsel sistemin andan ana değiştiğini varsayar. Ancak, herhangi bir anda alınması gereken bazı yargılarla ilgili olarak bilişsel sistem sürekli kesin bir durumdadır. Örneğin, bir hukuk davasında hakimın savunmadan çelişkili kanıtlar duyduğunu ve hakimın birbirini dışlayan iki hipotezi (dosyada suçla isnat edileni suçlu veya suçsuz sayması) düşünmesi gerektiğini varsayalım (Wendt, 2015; Wilson, 2004). Klasik yaklaşıma göre hakimın kararı baştan belirlidir. Çünkü, sanığı ya suçlu ya suçsuz bulacaktır. Hakimın şüphelinin suçlu olup olmama konusundaki subjektif değerlendirmesi sıfır ile bir arasında bir yerde bulunan bir noktayla temsil edilen bir durumdur. (Kesin suçsuz-kesin suçlu). Sunulan deliller ışığında ve zaman içinde hakimın sanık hakkındaki suçluluk-suçsuzluk değerlendirmesi andan ana elbette değişebilir. Ancak, hangi anda olursa olsun hakim şüpheliyi ya suçlu bulacak ya da suçsuz bulacaktır. Hakimın şüpheliyi ne suçlu ne de suçsuz bulması durumu (ya da hem suçlu-hem suçsuz bulması) söz konusu değildir.

Bilişsel sistemin kesin olması (yani hakimın ya suçlu ya suçsuz boyutunda kararının baştan belli olması) durumu kuantum felsefesine göre çelişkilidir. Kuantum mekaniği müzakere sırasında hakimın ya suçlu ya da suçsuz bulma durumunda değil her an belirsiz bir (süperpozisyon) durumda olduğunu varsayar. Belirsiz bir durumda iken hakim ne lehte ne de aleyhte durumdadır. Suçluluk-suçsuzluk kanaatiyle ilgili hakim kendiyile çelişme, belirsizlik veya şaşkınlık yaratan bir süperpozisyon durumundadır (Wendt, 2015). Birinci bölümde açıklandığı üzere süperpozisyon, tüm bu olasılıkların üst üste bindiği bir durumu ya da kuantum parçacığının aynı anda bulunabileceği çok sayıda farklı durumun tümünü ifade eder. Suçlu bulma potansiyeli bir an için suçsuz bulma potansiyelinden daha yüksek olabilir ya da tam tersi. Bu potansiyeller andan ana farklılık da gösterebilir. Ancak, her iki durum (suçlu-suçsuz) her an için potansiyel olarak seçilebilir durumdadır. Özetle, kuantum mekaniğinde karar vermeden önce takip edilebilecek tek bir güzergah veya örnek bir yol yoktur. Kısaca belirtmem gerekirse, kuantum, klasik yaklaşımın savunageldiği özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkesinin değiştirilmesi gerektiğini ima etmektedir.

Mekaniklik

– *Klasik anlayışa göre nedensellik mekanik ve yereldir. İnsan sadece yakın çevresindeki (yerel) nedenlere/güçlere/koşullarla etkileşip, tepki verebilir (yakından etkilenir).*

Klasik fizikte yerel olmayan (uzaktan - nonlocal) bir nedenselliğin var olabileceği düşüncesine izin vermediği için davranış sadece yerel (local) nedenlerden kaynaklanabilir. Uzak, dış çevreden gelen kuvvetlerin bedene veya algısal alana girip girmemesi veya bu uyarılar tarafından harekete geçirilen iç kuvvetlerin nedenlere dönüşerek davranışlarla sonuçlanması mümkün değildir. Newton, tüm nesnelerin birbirinden karşılıklı olarak bağımsız bir varoluşa sahip olduğu savunmaktadır. O her nesnenin maddi evrenin genel nedensel yasalarına tabi olduğu ve bu nedenle, nesnelerin yalnızca maddi kısıtlamaların aracılık ettiği doğrudan temas yoluyla birbirlerini etkileyebileceği fikrindedir.⁸ Ancak, kuantum mekaniği yerel olmayan nedenselliğin varlığına işaret etmektedir. “Yerel nedensellik, bir cismi etkileyen şeyin cismin kendi durumundaki yerel değişikliklere bağımlı olmasıdır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, “yerel nedensellik, çok uzaktaki olayların aracı olmadan yerel olayları etkilememesidir” (Pagels, 1993, s. 165). Bu bağlamda kuantum dolanıklığı klasik fiziğin

⁸ Kuantum fiziği yerel nedensellik bağlamında klasik Newton varsayımlarını bazı olaylarda altüst etmektedir.

yerel nedensellik ilkesiyle çalışmaktadır. Kuantum dolanıklığına göre birbiriyle kuantum etkileşimine giren iki parçacık birbirine ne kadar uzakta olursa olsun birbirini etkileyebilmektedir. Dolanıklılık, mümkün hâllerin aynı anda bir arada var olması olarak tanımlanan üst üste gelmenin özel bir türüdür (Ford, 2012, s. 298). Üst üste gelme, iki ya da daha fazla dalganın aynı yerde bir arada bulunmasıdır. Yani bir parçacık aynı anda birçok pozisyonda, hızda veya durumda bulunabilir (Turgut, 2016 akr. Özdoğan, 2019, s. 46).⁹

Kuantum mekaniğinde oluşan bu duruma paralel bir şekilde her bir sonucun belirgin bir nedeni vardır görüşünü savunan klasik nedensellikten farklı olarak belirim/zuhur teorisi (emergence theory) etkinin belirgin bir nedeni olmadan da ortaya çıkabileceğine işaret etmektedir (bknz. Fromm, 2004, 2005). Bir sistemin bir özelliği sistemin diğer özelliklerinin etkileşimi sonucu yeni bir sonuç veriyorsa bu beklenmedik ve diğerlerinden farkı özellik belirim (emergence-zuhur) olarak adlandırılır.¹⁰ Belirim teorisine göre istikrarlı desenlerin/örüntülerin *değişen bileşenleri* olmasından dolayı ortaya çıkan şey dört sonuçtan herhangi biri olabilir: i) değişmez-değişen, ii) sürekli sabit-dalgalandıran, iii) bağımlı-bağımsız, ve iv) kaçınılmaz-tahmin edilemezdir. Beliren varlıklar belirledikleri sistemin içindedirler. Ancak belirsiz, tahmin edilemez ve onlara indirgenemezdirler. Hata gibi. Örneğin mühendislikte en iyi bakım prosedürleri dahi henüz bilinmeyen teknik bir problemin ortaya çıkmasını engelleyemez. Sistemsel tüm bilgiye ve çabaya rağmen hata kaçınılmazdır. Hiç beklenmedik sosyal patlamalar (Doğu Almanya, Sırbistan, Endonezya, Tunus, Mısır), borsada ya da dolarda beklenmedik ani çıkış-inişler, bandwagon etkisi, ünlü etkisi, pandemi vb., buna örnek olarak verilebilir (Fromm, 2005).¹¹

Özellikle bir şeyin diğer bir şeye fiziksel olarak "neden" olması, sebeple nedenin karışması, olasılıkla (possibility) olabirliğin (probability) birbirine karıştırılması, her şeyin fiziksel olarak tasavvur edildiği dünyada zihinsel etkinin (düşünce, hatıra, eğilim, tercih vb) olmayacağı savı gerçekten çelişkili değil midir? Sadece fiziksellik varlığını savunmak fiziğin ötesindeki metafizik, metafiziğin ötesindeki patafizik görüşlerine kulaklarını tıkamaktır. (Yokluğun varlığın bir parçası olduğu; dolayısıyla yokluğun varlığının kabul edilmesi gerektiği konusu derin gerçeklik bölümünde daha detaylı anlatılacaktır. Bazen varlık değil yokluk hali mutluluk yaratır - hastalığın varlığı mutsuzluk yokluğu mutluluktur gibi). Patafizik istisnaları yöneten yasaları inceler ve bu evrene ek evreni açıklar (Baudrillard, 2004). Yapılan her fiziksel hareketin o anda olay dışında başka fiziksel hareketler, mekanizmalar nedeniyle oluştuğunu savunan patafizik hayali/olanaksız/düşsel çözümler bilimi olarak adlandırılmış, unutulmuş, çok

⁹ "Bir insanın aynı anda iki yerde olduğu iddiası, bilim dünyasında bir hurafe, tıp dünyasında ise psikiyatrik bir hastalığının belirtisi sayılır; fakat atom-altı dünyada, 'aynı anda iki yerde olma' olgusu bilimin ta kendisidir" (Taslaman, 2008, s. 47).

¹⁰ Sistemler önceden kestirilebilir (sistemsel) nitelikler ve önceden kestirilemez zuhur eden özellikler (emergence) barındırırlar. Bir su molekülünün şekli, ağırlığı ve hızı kendisini oluşturan moleküllere bakılarak hesaplanabilirken; kayganlık, ıslaklık, akışkanlık gibi nitelikleri, hidrojen ve oksijen moleküllerine bakarak bulunamazlar (Hasker, 2005, s. 118). Fraktal şekiller, kristaller, canlılık, bilinç vb. Beynin bilinç etkisi altındaki hali bilincin etkisinde olmadığı halinden farklıdır.

¹¹ İnsan beklenmedik davranışlar sergileyebilir. Milgram deneyinde olduğu gibi, bir otorite figürü bize emrettiğinde ve sorumluluğu kendi üzerine alarak bizi başkalarına zarar verebilecek bir davranışa doğru yönlendirdiğinde normal şartlarda yapmayacağımız şeyleri yapabileme eğiliminde olabiliriz. Milgram deneyindeki denekler, sırf deneyi yürüten kişi öyle istediği için, tanımadıkları insanlara -ki onlar da de-ney ekibinden oyuncular- yüksek düzeyde elektrik şokları verebildiler (Çift ve Canan, 2016, s. 63). Ya da beklenmeyen veya sıra dışı suçlar işleyen Whitman vakasında olduğu gibi Whitman'ın cesedi üzerinde yapılan otopsi çalışmasının sonunda beyninin şakak lobu bölgesinde büyükçe bir tümör tespit edildi (Çift ve Canan, 2016, s. 66). Özellikle erken gelişim dönemlerinde duygusal ve bilişsel olarak ihmal edilen, istismara uğrayan, yoğun ve nedensiz şiddete maruz kalan çocukların beyinlerinde ciddi gelişim anormallikleri oluşabildiğini biliyoruz (Çift ve Canan, 2016, s. 69).

dipte kalmış bir görüş olsa da özellikle bilimde yaratıcılığın başlangıcı olması nedeniyle dikkate almaya değer buluyorum.¹² Fiziksel olmama konusuna geri dönecek olursam örneğin, üzerinde çok ciddi araştırma yapılan ve nerede olduğu saptanmaya çalışılan bilinç tüm bilimsel ispat çalışmalarına karşın genel kabule göre "maddi" değildir. (Bilinç hakkında farklı görüşler için Churchland 2014 ve Talbot, 2018'e bknz.). Yeri (konumu) bulunamamıştır. Ne kadar ilginçtir ki materyal olmayan, üstelik konumu da bilinmeyen adına bilinç denilen bu yapı insanı yönetmektedir.

Bu bağlamda klasik mantığa dayalı sosyal bilimlerde "bilimsel" olma isteğimiz bizi determinizme ve de nedenselliğe inanmaya yöneltmiştir. Bu ontolojik bağlılık, olanların tamamen sabit olduğu ve modellerimizin herhangi bir doğal rastlantısallığı/tesadüfiliği (özellikle tevafuk'u – birbirine denk gelmeyi) kabul edemeyeceği anlamına gelir.¹³ Belki de bunun nedeni, sosyal bilimler teorisinin altın standardının yanlışlanabilirlik olduğuna inanmamızdır (Wendt, 2015). *Determinizm (belirlenimsellik)*, doğada doğal bir rastlantısallığın olmadığı görüşüdür. Yani şimdiki zamanda ve gelecekte olan şey, geçmişte maddenin hareketini düzenleyen yasalarla tamamen öngörülebilirdir, belirlidir. Bir açıdan bakıldığında bugün ve gelecek zaten geçmişçe gerçekleşmiştir. Bu her şeyi önceden öngörebiliriz anlamına mı gelmektedir? Evrende her şeyin sebep ve sonuçlar çerçevesinde çalıştığını, olup bitenin önceden hesaplanabileceğini savunan deterministik görüşe göre evet! Bir zarın atılmasının sonucunu her zaman doğrulukla tahmin edemeyiz. Ancak, determinizme göre sonuç zarın özellikleri ve düşme koşulları ile tamamen bellidir. Diğer bir ifadeyle (özellikle Laplace'e göre) determinizm görüşü bir yazı-tura atışında madeni paranın hızını, yapıldığı maddeyi, hava direncini, kütle çekimini vs. bilirsek paranın yazı mı tura mı geleceğini bilebileceğimizi söyler. Determinizm evrenin de böyle olduğuna, her olayın belirli bir sebep-sonuç zinciri sonucunda oluştuğuna dayanmaktadır. Ancak ölçümden önce, dalga fonksiyonu klasik bir sistem gibi deterministik olarak gelişir; Schrödinger denklemi, hareketini zaman içinde tahmin etmemizi sağlayan kesin değerler verir. Bununla birlikte, bir ölçüm yapar yapmaz, konumu önceden tahmin edilemeyen bir parçacığa anında çöker; tek bildiğimiz, bir yerde veya başka bir yerde olma olasılığıdır (Wendt, 2015).

Bununla birlikte, günümüzde birçok fizikçi, belirsizliğin bir doğa gerçeği olduğunu savunmaktadır. Nesnel gerçeğin atom altı evrendeki durumu Newton mekaniğinin yasaları gibi lineer (doğrusal) değildir. Aslında doğanın büyük bölümü lineer değildir. Dolayısıyla lineer sistemler aracılığıyla anlaşılmaz (bkn. Kelebek etkisi. Normal bir durumda yüzmek bizi su üstünde tutar ancak her durumda değil (eller bağlıyken yüzmeye çalışmak dibe batırır). Bu noktada non-lineer denklem sistemlerin; yani, düzgün bir doğru ile ifade edilmeyen gerçekliğin düzensiz, çelişkili ve çoğu durumda kaotik yapısı göz önüne alınmalıdır. Kuantum mekaniğinde sistemler tam da bu duruma uygun sistemler olarak özetlenebilir (Çelik, 2007). Determinizmle ilgili sorun, dünyanın tamamen rastgele olması ya da ölçümdeki hataların bizi yanlış yola sürükleyebilmesi değildir. Bunun yerine, determinizm bizi, daha önce ilişkilendirilmemiş şeylerin veya fenomenlerin (bazen rastgele) birleşmesinden tamamen yeni fenomenlerin ortaya çıkabileceği olgusunu dışlamaya zorlar. Diğer bir ifadeyle determinizm serbest iradenin varlığını dışlamaktadır. (Ya da en azından önemli olmadığını iddia etmektedir). Eğer dünya gerçekten bahsedildiği gibi deterministikse, o

¹² Patafizik hayali çözümler bilimdir; potansiyel olarak tanımlanmış nesnelere özelliklerini, taslak görüntülere sembolik olarak atfeder. Patafizik'in temel ilkelerinden biri *kliname*'dir. Lukretius'tan alınan bu kavram atomik olaylarda sapma ve tesadüfün hayati rolüne işaret eder. Patafizik her şeyi ve her olayı bir genellikle değil (ki istisnaların üstünü örtmektir bu), o şeyi ya da olayı istisna kılan tekillikle ilişkilendirir (Jarry, 2018). Kanaatimce en bilindik patafizikçi Jules Verne'dir.

¹³ Bu konuda Plimmer ve King'in (2018) "Tesadüfün ötesi" kitabına bknz.

zaman bu sayfada bu kelimeleri okumak da dahil olmak üzere her şey Büyük Patlama'nın orijinal algoritmasında belirlenmiştir (Steinmo, 2017).

Her gerçekleşen olayın bir nedeni olduğu, aynı koşullar altında aynı nedenlerin sürekli aynı sonuçlar doğuracağı argümanının meşruiyeti özellikle Hume tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir. Günümüzde bilim için hayati görülen nedensellik Hume'a göre doğada bulunmayan insan zihninin icat ettiği bir alışkanlıktan başka bir şey değildir. Gündüzün geceyi takip etmesi gündüzün geceye neden olması şeklinde açıklanamaz. Hume'a göre olgularda kesinlik söz konusu değildir, gerçekte her olgu olumsaldır.¹⁴ Yani olma imkanı ve olmama imkanı iç içedir. Hume'a göre bir nesnenin tecrübe edilen niteliklerinden yola çıkarak onun neden ya da sonuçlarına ulaşmak mümkün değildir; çünkü neden ve sonuç arasında *apriori* bir ilişki söz konusu değildir. Neden ve sonuç arasında kurulan ilişki varsayımsaldır. Zihnin bir alışkanlığıdır. Yani geçmişteki hallerin gelecekte de olacağını düşünmek inançtan başka bir şey değildir (içtiğimiz aynı bir bardak su her zaman susuzluğumuzu gidermez; aynı konu karşınıza geldiğinde aynı tepkiyi vermeyebilirsiniz). Deneyimlediğimiz şey bir şeyin diğer şeye sebebiyet vermesi değildir.¹⁵ Deneyimlediğimiz bir olayın başka bir olay tarafından izlenmesidir. "Belirli bir olay türü... bir diğeriyle bir arada bulunuyorsa... objenin birine Neden, diğerine ise Etki diyoruz. Biz onlar arasında bir bağlantı olduğunu varsayıyoruz; birinde varolan güç, mutlak bir şekilde diğerini üretir... Olaylar arasındaki bu zorunlu bağlantı fikri..., bu olayların sürekli bir arada olmalarından (sabit birlikteliğinden) doğar... Benzer olayların bir tekrarından sonra, zihin bir olayın ortaya çıkmasıyla, alışkanlık sonucu diğerinin olacağı beklentisi içine girer.... Bu nedenle, zihnimizde hissettiğimiz (yaşadığımız) bu bağlantı... Zorunlu bağlantı fikrini oluşturduğumuz duygu ya da izlenimdir. Olayda bundan ötesi yoktur" (Hume, nedensellik ve feslefe).

Var olmaya başlayan her şeyin bir varoluş nedeni olmalıdır ve nedenin neden olma gerekçesi şudur türünden açıklamaların safsata olduğunu savunan Hume'a göre neden-sonuç ilişkisine dayanan her bir akıl yürütme, kesin bir bilgi değil olsa olsa bir tahmin olabilir. Hume'a göre, a olayının b olayına neden olması, a ile b olayı arasında zorunlu bir bağ bulunduğuna inanmak, sadece, zihinlerimizin, deneyim esnasında a ve b'nin sabit bir biçimde birbirine bağlandığını gördükten sonra, a ile karşılaşınca onun b tarafından izleneceği beklentisine veya b ile karşılaşınca a'nın ondan önce gelmiş olduğunu varsayacak şekilde kurulmuş olduğu anlamına gelmektedir" (Öktem 2004, s. 37). Nedensellik sıralaması yani önce nedenin sonra sonucun olduğunu kesin olarak söylemek kuantum mekaniğine göre tartışmalıdır.¹⁶ Hume nedenselliği kuşkuculuk

¹⁴ Olumsallık (contingency), olmuş ya da olagelmekte bir gorungu (fenomen) ya da olgunun (fact) zorunlu herhangi bir doğasının olmaması, her şeyin gerçekte başka türlü de olma olasılığının her zaman mevcut olmasıdır (Bubner, 1984, s.35). Olumsallık "rastlantı" kavramından farklıdır. Rastlantı (Zufall) ise, insanı da içine alan biçimde evrenin oluşumu ve düzenine ilişkin olaylarda ya da bu olaylara ilişkin açıklamalarda yer alan, nedeni bilinmeyen ama sonuçlar üzerinde etkili olan, denetlenemeyen dış müdahaledir. Olumsallık, rastlantıdan farklı biçimde, yalnızca somut insan eylemleri ve bunun sonuçlarıyla ilgilidir. Buna dayalı olarak geliştirilen durumsallık Teorisi teori dünyadaki her şeyin ve kurumların (organizasyonların) da belirsizlik içerdiğini ve dolayısıyla belirsiz ortamlarda kesin doğruların savunulamayacağını söyler.

¹⁵ "Bir sistem üzerinde belirli bir özellikle ilgili ölçüm yapıldığında çıkabilecek çeşitli sonuçlar vardır. Bu sonuçların hangi olasılıkla ortaya çıkacağı kuramsal olarak hesaplanabilir. Ancak sonucun ne olacağı kesin olarak söylenemez. Kuantum mekaniğinin standart yorumu olan Kopenhag yorumuna göre ölçüm sonuçları tamamen rastlantısaldır, sonuçlara hiçbir sebep atfedilemez" (Ocak, 2017, s. 59).

¹⁶ "Avusturyalı bir grup araştırmacı 2015 yılında daha önceleri başkaları tarafından öne sürülmüş prosedürleri takip ederek süperpozisyon durumunda kuantum devreleri üretti. Kuantum bilgisayarlar için tasarlanan bu devrelerden geçen parçacıkların takip edebileceği iki rota var. Ya önce A kapısından sonra B kapısından ya da önce B kapısından sonra A kapısından geçebilirler. Parçacıkların takip edeceği yolu anahtar işlevi gören bir kübit (kuantum bit) belirliyor. Kübit 0 durumunda olduğunda parçacık önce A kapısından sonra B kapısından geçiyor. Parçacığın B kapısına girdiği sıradaki durumu A kapısından çıktığı sıradaki durumu belirlendiği için iki olay arasında belirli bir sebep-

sınırları içinde alışkanlık gibi bir temele bağlarken, Kant bilgi öznelinde bulunan zorunlu bir kavram olmasından dolayı anlama yetisinin bir kategorisi olarak kabul etmiştir. Benzer bir şekilde Gazzali (2002, s. 159) "Alışkanlık eseri olarak, sebep diye inanılan şey ile müsebbeb (sonuç, etki, eser) diye inanılan şey arasını birleştirmek bize göre zarurî değildir. Bilakis her (ikisi) ayrı şeylerdir. Bu o değildir, o da bu değildir. Birinin isbâtı (olumlanması) diğerinin isbâtını tazammun etmez. Birinin nefyi (olumsuzlanması) diğerinin nefyini de mutazammın değildir. Birinin varlığı için diğerinin varlığı zorunlu olmadığı gibi, birinin yokluğu diğerinin yokluğu için zorunlu değildir".

İnsan davranışı, beden üzerinde faaliyet gösteren iç ve dış yerel nedenlerin birleşimi ile belirlenir. Determinizmin kısılacında olan sosyal bilim ekolü, bir varlık olarak insanın her zaman beklenmedik yeni ilişkiler, oluşumlar ve sonuçlar ortaya çıkarabileceği gerçekliğini göz ardı etmektedir. Hem determinizmin varlığını savunmak hem de insanı serbest iradesiyle davranan varlık olarak tanımlamak açık bir çelişki değil midir? İnsanı ya tayin edilen (edilgen) veya tayin eden (etken) bir varlık olarak görmek başka hem tayin eden (etken) aynı zamanda tayin edilen (edilgen) bir varlık olarak görmek başka sonuçlar doğuracaktır. Hatırlayın, determinizme göre bu yazıyı okumanıza ta büyük patlama zamanından, onun algoritmasıyla karar verildi. (!) Bununla birlikte, hayatını anlamlı kılmak için farklı eylemleri seçen, bu seçimleri serbest iradeyle açıklanmaya çalışılan insanın serbest iradeli olup olmadığı çelişkilidir. Çünkü kanunlar, siyasal, ideolojik, ekonomik, toplumsal vb., koşul ve bunları düzenleyen kurallarla çerçevelenmiş insan tam değil ancak olsa olsa koşullu, sınırlı özgürlüğe sahiptir, hatta ya kısmen ya da tamamen esirdir. İlerleyen bölüm klasik insanı "rasyonel, dış duyuları güvenilir, bilinçli ve otonom bir varlık olarak görmeye devam etmeli miyiz?" sorularına yanıt aranacaktır.

İnsan rasyonel bir varlık mıdır?

Her ne kadar Aristoteles insanı rasyonel hayvan olarak tanımlasa da insanın, inandırılmaya çalışıldığımız gibi, rasyonel bir varlık olduğu görüşü çelişkilidir. En azından her zaman kar zarar hesabı yapıp ona göre hareket etmediğimiz ortada. Çocuğuna sorduğu "Neden böyle yaptın?" sorusuna "bilmem içimden öyle geldi/canım öyle istedi" yanıtı almayan ebeveyn yok gibidir. Rasyonel olma ideal bir hedef olup; çoğu zaman gelecekte gerçekleşecek değil geçmiş ya da halihazırda gerçekleşmiş davranışlarımızı rasyonel zemine oturtmaya çalışırız. Bu arada hesap yapma ya da rasyonel olma kapasitemiz de sınırsız değil, sınırlıdır. Ama bu sınır klasik mantıktaki evet ya da hayır dikotomisinin arasında sıkışmış değildir. Damasio'nun (1994) belirttiği gibi insan olarak hissetmeyi bilen rasyonel makineler değil, düşünebilen duygusal makineleriz. Son yıllarda, insanların klasik yaklaşımın öngördüğü kadar rasyonel olmadıklarını ve karar vermemizin genellikle bir grubun parçası olma arzumuzdan derinden etkilendiğini gösteren çok büyük bir sosyal bilimler literatürü üremiştir (bkn. Sutherland, 2015). Dahası, ampirik çalışmalar aynı zamanda çoğu insanın eşitlik kaygıları ve adalet ilkeleri tarafından güçlü bir şekilde motive edildiğini ve hatta başkalarına yardım edebiliyorsa kendi çıkarlarını feda etmeye istekli olduklarını göstermektedir (Wendt, 2015). Kahneman ve Tversky'nin (2000) insanın belirsizlik ve risk içeren durumlarda, diğer durumlara göre mantıklı ve rasyonel davranmayabileceğini kanıtlamaya yönelik çalışmaları, insanı *homo economicus* ile sınırlayan varsayımları temel alan teori ve modelleri sorgulanır hale getirmiştir. Çelik ya

sonuç ilişkisi var. Kübit 1 durumunda olduğundaysa parçacık önce B kapısından sonra A kapısından geçiyor ve bu durumda yine belirgin bir sebep-sonuç ilişkisi var. Kübit 0 ve 1 durumlarının süperpozisyonunda olduğundaysa parçacık her iki rotayı da takip ediyor" (Ocak, 2017, s. 61).

da beton hapisanesinde yaşayan, maddeye bağımlı, zanlarına inanan (yeni putperestlik), yabancılaşma, meşruiyet ve motivasyon krizi, anomi, akıl tutulması veya "şeyleşme" yaşayan insan rasyonel sayılabilir mi?

Çok sayıda psikiyatri çalışması insan muhakemelerinin rasyonelden daha çok irrasyonel olabileceğini kanıtıyor. (Bilimsel kanıtlar hakkında detaylı okuma için bkn. Sutherland, 2015). Bilimsel çalışmaların sonuçlarına göre kronik irrasyonelliğimizin çok sayıda nedeni olabilir: İnsan aklına gelen ilk bilgiye göre yargıda bulabilir (*Ulaşılabilirlik hatası*); insanlar yargılarında önce algıladığı şeylerden sonrakilere göre daha fazla etkilenebilir. (Öncelik hatası algılanan ilk bilginin son bilgiden daha etkili olması durumudur). İnsan değerlendirdiği kişinin çarpıcı derecede iyi bir niteliğinden hareketle bireyin diğer niteliklerini olduğundan daha iyi olarak değerlendirebilir (*Hale etkisi*). Benzer bir şekilde ayırt edici kötü bir nitelikten hareketle bireyin diğer tüm özelliklerini kötü olarak yorumlayabilir (*Şeytan etkisi*). İnsan otorite ya da gurup etkisi nedeniyle anormal yargı ve davranışlarda bulunabilir (*Bandwagon etkisi, bireysizleşme*). Sırf inançlarına meydan okunduğu için insanlar haklı olduklarına daha fazla inanabilir (*Bumerang etkisi*). Benzerlerine uyum göstermek için sıra dışı aynı zamanda çirkin davranışlarda bulunabilir; müdahale gereken olaylarda sorumluluk hissetmemeyi tercih edebilir (*Seyirci etkisi*). Bir konuyu tercih ettikten sonra yapmış olduğu tercihi gereğinden fazla büyütebilir kararlarının iyi yanını abartarak kendilerini ikna edebilir (*Bilişsel çelişki*). İnsanlar yanlış bir şey yaptıklarında kendilerini doğru bir şey yaptıkları yönünde ikna edebilirler; normalde yapmadığı şeyleri yapabilir. Hiçbir fayda olmadığını bildikleri halde ümitsiz bir çabıyla para harcamaya devam edebilirler (*Batık maliyet hatası*). İnsan etik dışı bir harekette bulunduğu bile bile ona geçerli bir neden uydurabilir. İnançlarını sürdürmek ve korumak için hipotezlerini yanlışlamayı akıllarına getirmeyebilir, karşı delillerden kaçınabilir, hatta görmezlikten gelmekle kalmaz delilleri çarpıtabilir. İnsan bir fikre inanıyorsa her şeyi bu fikri destekleyecek ya da fikre uyacak yöne çekebilir (*Kendini doğrulama yanlılığı*); delilleri mevcut inançlarına göre eğip bükebilir. İnsan inançlarına uygun olan şeyleri olmayanlara göre daha çok hatırlayabilir. Gerçekleşen olaylar için olmayan nedenler yaratabilir, sonrasında yarattığı kendi nedenlerine sadık kalabilir. Olaylar arasında olmayan bağlantılar kurabilir (*yanılsamalı ilişkilendirme*). İnsanlar verileri sanıldığı gibi sistematik olarak değerlendiremeyebilir, inanıldığının aksine olasılıkları birleştiremeyebilir. Salt bir sorunun ya da problemin sunuluş şeklinden etkilenecek yanıtlar verebilir (*Çerçeve etkisi*). İnsanlar nedenden sonuca gitmeye sonuçtan nedene gitmekten daha meyilli olabilir. Haklı olma arzusu nedeniyle insanlar kendine hizmet eden yanlılıktan mustarip olabilir, hatta aldıkları zamana göre kararları şekillenip değişebilir (yemek öncesi-sonrası etkisi) (bkn. Sutherland, 2015).

Ayrıca daha öncede vurgulandığı üzere belirsizlik, kararsızlık ve görecelik insan yaşamının ayrılmaz parçalarıdır. Hayatımız boyunca belirsizliğin ortasında yaşıyoruz. Fakat genellikle bunu görmezden gelmeyi başarıyoruz (Wilson, 2004). Bilindiği üzere kesinlik, netlik, rasyonellik (akılcı ve akla uygunluk) Aristoteles'e dayanmaktadır. Aristoteles mantığı, rasyonel akıl yürütmede (nedenlerin sonuçlar üzerindeki etkisinin oranını/rasyosunu belirleme) yalnızca "doğru" ve "yanlış" iki değeri varsaysa da Kopenhag sonrası bilim aslında dört seçeneği kabul etme eğilimindedir. Aristoteles'den farklı olarak Rapoport bu kategorileri şu şekilde açıklamıştır: "Doğru", "yanlış", "belirsiz" (henüz test edilemez) ve "anlamsızlar" (sonsuz dek test edilemez). Rapoport gibi, Aristoteles'den farklı düşünen Neuman Aristoteles'in doğru-yanlış diktomisine "belki" seçeneğini bir ara form olarak eklemiştir. "Belki" kategorisi Rapoport'un belirsiz kategorisine denk düşmekle birlikte anlamsız kategorisini dışarıda tutmaktadır. Böylelikle iki-değerli bir mantık yerine üç değerli bir mantık önerilmektedir. Bu üç değerli mantık kuantum dünyasına da uygundur (Wendt, 2015; Wilson, 2004).

“Belki” önemli bir haldir. Transaksiyonel psikoloji (algılama), algıların her zaman “belki” durumunda başladığını ortaya koymaktadır (Wilson, 2004). Örneğin, caddede yürüyorum ve yarım blok ötede birini görüyorum. Yıllardır görmediğim arkadaşımı görüyorum. Eğer beyin bilimi okumadıysam, gördüğüm kişinin “gerçekten” orada olduğundan emin oluyorum. Kişi yaklaştığında şaşırıyorum ve şimdi sadece eski arkadaşım Murat’a biraz benzeyen bir adam görüyorum. Algım aslında bir “belki” içeriyordu. Ancak, Aristoteles mantığı tarafından şartlandırılmışım. Bunu görmezden geldim ve anlayışım erken kesinliğe sıçradı (o kesin Hasandı) (Wilson, 2004, s. 76). “Belki” hayatımızda düşündüğümüzden daha önemli yeri olan bir hali açıklayan durumdur. Kişilerden duyduğumuz, dinlediğimiz sözlerde bile bir “belki bunu demek istedi ya da belki bunu demek istemedi” şeklinde bir mana inşa ediyoruz. İnşa ettiğimiz mananın (olumlu-olumsuz) sonraki davranışlarımıza tesiri ise oldukça yüksek olabiliyor. “Belki” sayesinde bir bardak suda fırtınalar kopartmak çok tanıdık gelmiyor mu?

Dış duyarlar güvenilir midir?

İnsanın görünmeyeni ya da henüz uygun araçlar geliştiremediği için göremediğini yok sayması rasyonel midir? Her şey görüldüğü gibi midir? Dış duyarımıza güvenebilir miyiz? Dış duyarımız rasyonel midir? Kendi yarattığımız ölçüm araçlarımızın yanılmaz olduğunu düşünmek rasyonel midir? Dış duyarlar yanıltıcı olabilir. Mesela, bir ok bir yaydan bir hedefe doğru fırlatılırsa, uzayda hareket ediyor gibi görünür. Ancak, ok aslında her an iki ya da üç pozisyon alan bir konuma değil tek konuma sahiptir. Böylece, her anda iki veya üç yerde değil ok tek bir yerde bulunur. Başka bir deyişle, her anda okun tek bir konumu vardır. Ok her anda tek bir ve yalnızca bir kesin konuma sahipse, o zaman ok her anda hareket etmiyordur. “Bu anların herhangi birinde hareket etmiyorsa o zaman ok hiç hareket etmiyordur” (Wilson, 2004, s. 60). Her bilim insanı şu deneysel argümanı muhakkak duymuştur: Eğer sağ elinizi oldukça sıcak bir kaptan, sol elinizi çok soğuk bir kaptan bir süre tutarsanız ve sonra iki elinizi de aynı anda üçüncü ılık su dolu kaba batırırsanız sağ el üçüncü kabı soğuk olarak algılayacak ve sol elinizi sıcak olarak okuyacaktır. Benzer şekilde iki kişinin aynı olaya aynı anda şahit olduğunu düşünelim. Bunlardan biri hızla giden trenin içinde diğeri ise rayların dışındadır. Trenin hareket yönünde birbirinden ayrı yerlerde iki ağaç bulunmaktadır. Bu iki ağacın her ikisine de yıldırım düşmüştür. Dışarıdaki kişi için iki ağaca da yıldırım aynı anda düşmüştür; ancak, trenle hareket eden kişi için yıldırım önce birinci ağaca sonra ikinci ağaca düşmüştür. Dış duyarların yanılması (iki elin farklı ısı duygusu algılaması) bir tarafa Einstein’ın görüşüne göre iki saat zamanı aynı şekilde değil farklı şekilde ölçekler. Zaman genişlemesi, şimdiye kadarki en küçük ölçekte, sadece bir milimetre veya keskin bir kalem ucunun genişliği ile ayrılmış iki küçük atom saatinin farklı hızlarda çalıştığını ileri sürmektedir. “Eğer iki saat tam tamına aynı zamana ayarlınsalar ve biri yeryüzünde kalırken diğeri bir jet uçağına konularak dolaştırılırsa, jet uçağındaki saat, yeryüzündeki saate göre daha az süre” göstermektedir (Wynn ve Wiggins, 2001, s. 22). Einstein sadece iki saatin farklı zamanı ölçekbileceğini değil aynı zamanda iki cetvelin de aynı maddede farklı uzunlukları ölçekbileceğini ileri sürmektedir. Kulağına absürt gelse de bu iddia çok sayıda deneye konu olmuştur. Cismin boyu, cismin hızıyla doğru orantılı olarak azalmaktadır. Işık hızına yaklaştıkça, cismin boyu sıfıra yaklaşmaktadır. Diğer önemli bir husus da, cismin boyunun sadece ama sadece hareket yönünde kısalmasıdır. Bu durumda olası bir ölçüm hatasının sebebini ölçüm aracına yüklemek kaçınılmaz bir tercih gibi görülmektedir. Daha hassas ölçüm araçları geliştirilerek izafiyetin ve belirsizliğin etkilerinden kaçınılabileceği düşünülse de bu sefer geliştirilen araçların göreliliği sorunu ortaya çıkacaktır. Mevcut ölçüm araçlarımıza sonsuz sayıda ölçüm aracı ekleyebiliriz.

Ancak, yine de bir dereceye kadar belirsizlikten ve kararsızlıktan asla kurtulamayız (Wilson, 2004). Çünkü kendi sinir sistemimiz yanılabilir olduğu gibi kendi geliştirdiğimiz ölçüm araçlarımız da yanılabilir. Bir gül çalısını incelediğinizde, ister gözünüzle (veya beyninizle) tek başınıza bakın, ister çeşitli bilimsel enstrümanlarla bakın, "göreceğiniz" şey enstrümanın ya da duyuşal aparatınız ve-veya bu aparata eklenen aletlerin yapısına bağlıdır (Wilson, 2004). Dahası, gördükleriniz hakkında söyleyebileceklerimiz kendi bakışımızın/kültürümüzün yapısına bağlıdır. Bu şu demektir: Her ne tarif ediyorsak, zihnimiz ondan ayırlamaz, gördüğümüz şey zihnimizin parçasıdır.

İnsan bilinçli bir varlık mıdır?

Klasik insan yaklaşımında gözden kaçan diğer bir konu insanın sürekli bilinçli ve kendinin farkında olan bir varlık olduğu inancıdır. Oysaki kendinin farkında olmayı bilinç (consciousness) olarak değerlendiren bazı düşünürlerin iddiasına göre gün içinde insanın odağının "bilinçli" hareket ettiği süre ortalama iki dakika kadardır (Gourdiyeff, akt. Yüksel 2022). Bohm'a göre gün içerisinde yapılan anlamlandırmaların %99.9'u bilinçli değildir (akt. Weber, 1988). Kısaca, gün içinde uzun bir süre otomatik pilota bağlıyız. Bu sürede insan, bilerek ya da bilmeyerek esareti altında olduğu düşüncelere, ideolojilere, dahil olduğu akımlara aittir.

Filozofların binlerce yıldır işaret ettiği gibi, bilincin doğrudan deneyimlediğimiz tek şey olduğu doğrudur. Ancak, bilinç hakkındaki bilgimiz son derece azdır. Hakkındaki tüm varsayımlarımıza rağmen şekli, yapısı, nerede bulunduğu henüz bilinmemektedir. Bilinç muamması kendini açık etmemiştir. Onu açıklayabilen fizik kanunu bulunmamaktadır. Her gün deneyimleyerek gerçekten bilebileceğimiz tek şeyin hakkında en az bildiğimiz şey olması oldukça ironik bir durumdur (Wilson, 2004). Bilincin varlığı dünyayla ilgili "hem en bildik hem de en şaşırtıcı şeylerden birisidir" (Nagel, 2015, s. 63). Günlük yaşamda insanın kendini, çevresini, olup biteni tanıma, algılama, kavrama, fark etme yetisi olarak görülen bilinç terimi, akademiye çeşitli şekillerde anlaşılan ve kullanılan belirgin bir kalıbı olmayan, oldukça gizemli bir kavramdır. Basit bir yapı olmayıp, birden fazla gömülü anlamı vardır. Bazen "zihinle" eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bazen de zihnin bir elemanı olarak görülmektedir. Bilincin kapsamlı bir tanımını yapmak neredeyse imkânsız olsa da, yine de kişinin gelişmesi ve olmasında merkezi bir rolü olduğu düşünülmektedir. "Farkındalığının farkındalığı" ya da "kişisel farkındalık", uyanık olmak, kendi varlığını bilme, kendi zihnini görebilme hali olarak da tanımlanmaktadır (Yüksel, 2022).

Bilinç ve bilincin bulunduğu seviye her durumda hayatidir. Bir insanın bir şeyi, örneğin bir akademisyenin araştırmayı nasıl takdir ettiği ve kendi araştırma çabalarında anlamı nasıl yarattığı içinde bulunduğu bilinç haline, özellikle de bilinç halinin hazır oluşuna, yeterliliğine, açıklığına ve duyarlılığına bağlıdır (Yüksel, 2021). Wright bilinci "bireyin öznelliğinin, bireyin kendi farkındalığına söylemsel olarak erişilebilen unsurları" olarak tanımlar (1985, s. 244, akt. Yüksel, 2022). Bu, bireyin sürekli farkında olmayabileceği; ancak, prensipte erişilebildiği "inanç, fikir, gözlem, bilgi ve tercihleridir" (Wright 1985, s. 244). Bilinç, hem zihinsel işleyişin hem de gerçek zihniyet hakkındaki farkındalığın bir yan ürünüdür (Demetriou vd., 2017, akt. Yüksel, 2022). Kontrolü, muhakemeyi, çıkarımları ve yansımaları karşılıklı olarak etkileyen zorunlu bir iç yapıdır. Kişinin belirli bağlam içinde nerde durduğunun farkına varmasını içeren ve eylem imkanı yaratan bir süreçtir (Giddens, 1984, akt. Yüksel, 2022). Benzer bir şekilde Sartre (2004) bilinci hiçlik ve özgürlükle özdeşleştirmektedir. Bu özdeşim özgür öz-belirlenime işaret etmektedir (Afyonoğlu, 2014, s. Vi, akt. Yüksel, 2022). Diğer bir ifadeyle Sartre bilinci mutlak, kendiliğinden, özerk ve hiçleştirici bir güç olarak

kavramsallaştırır. Egonun özgür, yaratıcı ve özgün bir bilinç ürünü olduğunu savunur. Yani, ego bilinç eylemleriyle oluşur (Afyonoğlu, 2014). Her bilincin ve dolayısıyla bir bilinçte yer alan farklı bilinç hallerinin kendi gerçekliği, görüşü, bakış açısı ve ego seviyesi olabilir.

Beyin mi bilinci yaratır? Zihin mi bilinci yaratır? Beden mi bilinci yaratır? Bilinç mi her üçünü yaratır? Bu sorularla birlikte bu sorular kadar önemli olan diğer bir soru da şudur; *bilimsel araştırmalarda sorulan sorularla bireyin bilincine ulaşmak mümkün müdür?* (araştırmacı sorduğu sorunun katılımcının bilincine ulaşip ulaşmadığını bilmemektedir, sadece varsaymaktadır). Bilincin anlaşılmasında nesnel ve öznel bilinç kavramları önemli yer tutmaktadır. Çünkü dünyayı nesnel (dışsal) ve öznel (içsel) şekilde deneyimleriz. Bu bağlamda Carter (2014) kuantum zaman-mekanda zihin ve bilincin birbiriyle etkileşimini açıklayan çok katmanlı bir model önermektedir. Üç katmandan oluşan bu model, gerçekliğin bazı boyutlarının ampirik olarak gözlemlenemez olduğunu savunmaktadır. Model, uzay zamanda şu anki enstrümanlarca açığa çıkarılamayan, görünmez mekanizmaların varlığına işaret etmektedir. Carter'in (2014) modeli hem ampirik hem de ampirik olmayan gerçekliğin insan anlayışının özel alanlarını belirleyen ilginç bir teorik arka plan sağlamaktadır. Carter'a göre fiziksel düzlem (deneyim, dış duyular), astral düzlem (iç duyular, duygu, bilinçaltı) ve zihinsel düzlem (bilgi), insanın algısının ve deneyiminin çalıştığı üç üst üste pozlanmış (iç içe geçmiş- süperpozisyon) alanlardır. Deneyimin *fiziksel, astral ve zihinsel* olabileceğini savunan bu modele göre fiziksel, astral ve zihinsel düzlem, insanın dünyadaki varlığının deneyim biçimleridir.

Modelin alt katmanı olan *fiziksel düzlem*, klasik fizik, anatomi ve fiziksel olan nesnel faaliyet gösterdiği alanı temsil eder. Bu alan bilimsel ampirik çabalar için nispeten kolay erişilebilir durumdadır. Bir şekilde ölçülme potansiyeline sahiptir. Klasik üç boyutlu uzay-zaman içinde gömülüdür. Fiziksel düzlem içinde yer alan ezoterik alandakiler ise, doğrudan duyularımız veya çeşitli teknolojik cihazlar aracılığıyla gözlemlenmesi çoğu zaman mümkün olmayan fenomenleri içerir (bu anlamda *fenomenal bilinç* önemli bir kavramdır çünkü fenomenal bilinç dışarıdan gözleme kapalıdır). Bu alanların dış gözlemci için sınırlı ampirik gözlemlenebilirliği, insan deneyiminin dört ve beşinci boyut gibi ampirik olarak gözlemlenemeyen diğer boyutlara genişletilmesi gerektiğini ima eder. Böylelikle, nesnel bilincin bazı ekstra boyutlara genişletilmesiyle, ampirik olmayan gerçekliğin bazı unsurlarını deneyimleyebilir (Carter, 2014).

Bilinçle ilgili konuları anlama ve açıklamaya çalışan her araştırmacının dikkate alması gereken diğer kavramlar ise *qualia* ve *fenomenal bilinç*dir. Şöyle ki; nesnel olarak deneyimlenen fiziksel düzlem "nesnel bilincin" alanıdır (Carter, 2014). Nesnel bilinç sayesinde, insan üç boyutu kapsayan (derinlik-yükseklik-genişlik) nesnel alanı deneyimler. Nesnel bilince karşılık "öznel ve niteliksel" olarak tanımlanan "fenomenal bilinç" kişiyle ilgili tecrübedeki ona özel nitelik içeren öznel alanın deneyimidir. Descartes, fenomenal bilinci zihnimizin alanı, zamanı ve içeriği olarak tanımlamıştır (sezgileri ve duyguları kapsayan bir içerik). Fenomenal olmak, deneyimlenmiş olmak demektir. Fenomenal bilinç, bir bütün olarak belirli bir anda sahip olduğumuz tüm öznel deneyimlerimizi veya hislerimizi içerir. Yani fenomenal bilinç aydınlığın ve karanlığın, seslerin ve renklerin, bedensel hislerin, duyguların, arzuların ve isteklerin, içsel zihinsel imgelerin ve zihnimizden geçen iç konuşmanın duyularını içerir.

Fenomenal bilincin iki temel özelliği "öznellik" ve "nitelikselliktir." *Öznellik*, her bilinç durumunun deneyimlendiği ya da tecrübe edildiği özneye ait ve has olduğunu ifade eder. *Niteliksellik* ise her bilinç durumunun kendine ait niteliksel bir hissini

olduğunu veya her deneyimin farklı niteliksel özelliklere sahip olduğunu ifade eder (Doğan, 2018, s. 24-25). Öznellik önemli bir ayrıntıya sahiptir; öznellik üçüncü şahıs perspektifinden gözlenebilen bir fenomen değildir. Bilimsel araştırmalarda ölçümleri ilgilendirmesinden dolayı araştırmalar tasarlanırken pek dikkate alınmayan bu öznellikteki qualia (qualia) kavramından bahis önemlidir. Deneyimlerimizin bize hissettirdiği bu özgün niteliklere zihin felsefecileri, çoğul bir nitelik olarak qualia terimiyle adlandırmıştır (tekil hali ise quale). Bu doğrultuda qualia niteliksel ve öznel deneyimden oluşan fenomenal deneyimin temel özelliğidir (Arıcı, 2019, s. 115; Silifke, 2020). Kimileri Qualia'ı bilinç olarak görmektedir (bkn. Searle, 2005). Qualia barındırmayan hiçbir deneyim yoktur. Qualia, öznel alanımızın deneyiminin bileşenleridir. Qualia, aynı olayı deneyimleyen insanların kişisel tecrübelerindeki farklılık, biricikliğin nedenidir. Qualia duysal algıların bilişsel işlenmesinin ürünüdür. Qualia dış çevreden gelen algılara dayanabilir ve her zaman özeldir. Çünkü her bireyin kendi içinden ortaya çıkar. Qualia'nın hiçbir fiziksel şekil, boyut veya ölçülebilir özelliği yoktur. Kişiye özel neşenin şekli nedir ya da kederin ağırlığı ne olabilir? (Carter, 2014). Örneğin bir arkadaşınızla birlikte nefes kesici manzarasıyla meşhur bir yere gittiğinizi düşünün. Önünüzde duran nesnel manzaranın aynılığına karşın manzaraya bakma deneyimi yaşayan siz ve arkadaşınız arasında zihin durumları açısından farklılıklar bulunur. Aynı uyaranlara (manzara, kuş sesi vb.) rağmen manzaranın zihne yansımaları, deneyimleyen kişiler açısından manzaranın neye benzediği her bireyin kendine özgü olacaktır.

Qualia zihin-beden ve ölçüm sorununun tam merkezindedir. Bunun belki de en önemli nedeni *öznellikte* de açıklandığı üzere quale durumları iç gözlemsel olarak birinci şahıs perspektifinden hareketle sübjektif olarak apaçık biçimde deneyimlenebilir. Ancak, üçüncü şahıs bakışından bilimsel olarak incelenemez. Dolayısıyla quale durumları bir yandan açıkça deneyimlerimizin konusu olurken, diğer yandan da dışarıdan bilimsel incelemeye karşı direnir. Özetle, her tür bilinçli deneyimimizin kendine özgü nitelikleri vardır. Hatta farklı türden deneyimlerin öznel nitelikleri arasında fark olduğu gibi aynı türden deneyimlerin öznel nitelikleri arasında da fark vardır. Bir turist gibi olmanın/düşünmenin/deneyimlemenin ne olduğunu ifade edebilmek için *turist olma kualiasından* bahis gerekir. Diğer bir ifadeyle bir kişinin turist kimliğindeyken deneyimlediği tüm bilinç hallerindeki durumları anlayabilmek ve bunlar hakkında yorum için araştırmacının turist bilincine (kualiasına) sahip olması gerekir demek bile kişiye özel bu deneyimin anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü bizzat sorulsa dahi birey kendi deneyimini tam olarak anlatamayabilir. Ölçümler olguya ancak şahit olabilir. Mesela ölçümle kişinin mutluluk derecesine şahit olabiliriz (100 üzerinden 75 gibi). Ancak, ölçülen şeye şahit olmak ölçülen şeyin anlaşıldığı anlamına gelmez.

İnsan otonom bir varlık mıdır?

İnsanın rasyonel, her durumda bilinç sahibi, duyuları yanılmaz ve tek başına, otonom, bağımsız bir varlık olduğu savından hareketle insanı diğer insanlardan ayırarak incelemek ve anlamaya çalışmak insan gerçekliğiyle çelişkilidir. Bir nehirde aniden oluşan girdap nehrin bütününden ya da sahilin kumlarını döven o köpürmüş dalga ait olduğu denizden ayrı mıdır? Ağını ören ve ağıyla bir olan örümcek çevresinden ayrı mıdır? Otonomluk gibi, insanı menfaatperest, çıkarıcı ve bencil bir varlık olarak savlamak da insanı her koşulda anlamak için yeterli değildir. Menfaatperestlik çelişkili bir sav olup, çoğu yerde diğerlerine eşitlik, adalet hatta kendi menfaati yerine başkalarını savunmak, onlara yardım etmek gibi insani davranışları açıklamaya yetmemektedir. İnsan tek başına ve otonom varlık olsaydı bir gurubun, partinin, siyasi düşüncenin, akademik topluluğun parçası olmak için bu derece istekli

olmaz ve grup üyesi olmak ve kalmak için irrasyonel davranmazdı (tarihteki mega tahribatlar, katliamlarla sonuçlanan kitlesel hareketlere bakınız).

İnsanın bireyselliği çok tartışmalı bir savdır. Evreni içinde özleri olan şeylerin bir araya geldiğini varsayan Aristoteles'ten farklı olarak yeni bilimsel bakış açısı evreni bir "yapısal ilişkiler ağı" olarak görür (Wilson, 2004, s. 75). Her şeyi oluşturan bir öz arayışı ve maddeyi oluşturan en küçük yapı taşının atom olduğu inancından ayrılarak evrenin yapı taşının bilgi/bağlantısallık olduğu giderek kabul gören bir görüştür (Kılıç, 2019). Bağlantısallık (konektom, gestalt, algı, tutum, davranışın bütünlüğü vb) evrenin temelinde var olduğu iddia edilen, her şeyin hassas bir şekilde başka şeylere bağlı olduğunu ifade eden bir yapıdır. Galaksiler evrene rastgele yayılmaz. Bunun yerine, onlarca gökada içeren, Dünya'nın içinde bulunduğu *Yerel Grup* gibi gruplar halinde kümelenirler. Buna karşılık, bu gruplar, galaksilerin inci gibi dizildiği bir filament ağında birbirine bağlı yüzlerce galaksiden oluşan devasa kümelerin bir parçasıdır (Tully vd., 2014). Süper kümeler olarak bilinen devasa yapılar, filamentlerin kesişme noktalarında oluşur. Galaksilerin dev boşluklarla ayrılmış dallara bağlandığı "kozmetik ağ" denilen bir yerde yaşadığımızı bir bilgisayar simülasyonu ile göstermeyi başaran Laniaka çalışması evrenin bağlantısal bir bütünlük içinde olduğunu göstermektedir (Tully vd., 2014).

İnsanın otonomluğunun sorgulanmasında, toplumsal bağlantısallığının veya insanlardaki kolektif davranışın açıklanmasında konektom (connectum) kavramı önemlidir. Birey açısından "konektom" bir sinir sistemindeki nöronlar arasındaki bağlantıların toplamını ifade eder (Seung, 2012). Konektom belli bir grup ya da bölgede yer alan nöronlar arasındaki bağ ya da bağlantılar değil tüm bağlantıların ve bağlantısallığın oluşturduğu bütündür. "Genom" gibi bütünlük anlamına gelir. Konektom, insanlar arasındaki kimliksel farkları ortaya çıkaran ve kendi zihinsel-davranışsal benzersizliğimizin, biricikliğimizin özgünlüğünü taşıyan kimlik izlerinden biridir. Genom'a kıyasla konektom daha az deterministiktir. Genler beynin süreçte aldığı-alacağı durumu ve beynin neden şu an böyle yaptığı hakkında yeterli açıklamayı tek başına yapamaz. Seung'un (2012) konektom teorisine göre: "Biz (insanlar) farklıyız çünkü bizi biz yapan bağlarımız (konektomumuz) birbirinden farklı." Aktarılan genler nedeniyle sabit olduğu düşünülen genomun aksine (epigenetik alanında yürütülen çalışmalar beslenme, çevresel koşulların genetik yapıyı düşündürdüğünden daha kısa sürede etkileyebildiğini ortaya koymuştur) konektom (gestalt) hayat boyu değişebilir. Konektomun değişmesi dünyayı (olan ve olmuşları) farklı bir şekilde algılamamıza ve yorumlamamıza neden olabilir. Örneğin, bakış açısının değişmesiyle insanın sadece şu anı değil geçmişteki algılarını da değiştirmesi mümkündür. Bu nöronların yeniden bağlanma, yeniden oluşturma, yeniden hesaplama, tartma vb. yeteneklerinden kaynaklanır. Nöronlar, bağlantılarını güçlendirerek veya zayıflatarak ilişkilerini yeniden ayarlar veya tartarlar. Bilindiği üzere nöronlar elektriksel ya da kimyasal sinaps oluşturarak ve ortadan kaldırarak yeniden bağlanabilirler. Saçak ve dallarını büyütüp geri çekerek bağlantıları şekillendirebilirler. Son olarak, tamamen yeni nöronlar yaratılır ve mevcut olanlar yenileme yoluyla elimine edilir (Seung, 2012). Kendinizi eğitmekten daha iyi alışkanlıklar geliştirmeye kadar her türlü kişilik değişikliği konektomun yeniden yapılandırılmasına bağlıdır (Seung, 2012). Beynin bu yapılanması bizi biricik biz yapar. Ancak, insan kendi beynini yapılandırmada önemli bir rol de oynar (Seung, 2012). Yaptığımız eylemlerle, yaşam deneyimleriyle, yakın çevremize giren çıkarlarla, hatta düşündüğümüz şeylerle kendi bağlantısallığımızın yapısını, bütünselliğini dolayısıyla kendimizi şekillendirdiğimize inanmak için bilimsel bulgular bulunmaktadır.

İnsan beyni, daha doğrusu zihni, bağlantısallıktan oluşmuş bir bütün olarak değerlendirilmektedir (Kılıç, 2019). Seçimler yapan ve yaşama yanıt veren bir bilgi işleme ve oluşturma şebekesi olan beyin üzerine yapılan bazı yeni çalışmaların sonuçlarına göre beyne hesaplama gücünü veren şeyin nöronların kendileri değil nöronların birbirine bağlı olma biçimleridir (Kılıç, 2019). Bazı çalışmalar beyne ait bölge ya da parçalara odaklanmaktan daha ziyade bu bölge/parçalar arasındaki bağlantısallığın dikkate alınması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bilindiği üzere bir nöron snaplar aracılığıyla 10-15 bin nöronla bağlantılıdır ve zihin tüm bu bağlantılardan oluşur. Artık beyinde bilginin öğrenme, deneyim ve büyüme / yaşlanma ile biçimlenen çok daha karmaşık, sürekli değişen kalıplarda aktığını biliyoruz (Kılıç, 2019). Beyinde bilgi, sürekli bir yenilenme durumunda olan elektrokimyasal nehirler şeklinde akar. Bu nehirlerden oluşan şebeke konektom denen yapıyı oluşturur (Kılıç, 2019). İlk bakışta kaotik olarak düşünülen, beyin farklı katmanları ve aralarındaki ilişkinin yarattığı bağımsız fenomenin anlaşılmasında yeni matematiksel modellemelerin kullanılabilirliği söz konusudur. Beyindeki karmaşık katmanların varlığı, karmaşık sistemler ve aralarındaki bağlantısallık sadece bütünün parçaların toplamından daha büyük olduğu fikrini somutlaştırmakla kalmaz, aynı zamanda bu katmanlar ve katmanlar arası bağlantısallık daha büyük bir bütünün yansıtıcısı olarak da görülebilir (Kılıç, 2019). Bağlantısallık, katmanlar, karmaşık sitemlerle birlikte beyin anlaşılmasını zorlaştıran faktörlerden biri, sürekli değişen kalıplardan oluşmasıdır. Beyin esnektir. Beyindeki nöron esnekliği sonucunda beyinde herhangi bir andaki örüntü sadece o an içinde var olur. *Söz konusu bu örüntü geçmişte asla aynı olmamıştır ve gelecekte de asla aynı olmayacaktır.* Nasıl Amazon deltası, iklim koşullarına, insan faaliyetlerinin, ormansızlaşmasının etkilerine vb. bağlı olarak her yıl farklı görünüyorsa; beyin şebekesi (örgüsü) de asla aynı kalmaz (Kılıç, 2019). Bir nehir yatağında akmaya başladığında nehir yatağı yeniden şekil alır. Ne kadar akarsa, nehir yatağı daha derin hal alır. Benzer bir şekilde beyinde bir yol/bağlantı ne kadar kullanılırsa o sinirsel yol daha belirgin bir yol olur. Kısaca beyinde bağlantı *yaratılabilir, yenilenebilir, yinelenebilir ve değişebilir* (Kılıç, 2019). Bu dörtlü yapıya kişilik de dahildir.

Bir benlik (kişi) içinde iki benlik var gibidir. Aslında bu ayrımsız bir (tek) ve ayrımlı bir kavramlarını ima etmektedir. Tek ayrımsızdır bölünemez ancak ayrımlıdır ve bölünebilir. Bu benliklerden biri andan ana farklılık gösterebilir. Bu *birinci benlik* (kişi) bir durum karşısında hızla değişebilir. Anında sinirlenen bu kişi bir bakımsızınız hiç sinirlenmemiş gibi neşelenebilir de. Bu kişi aynı zaman diliminde hayatın anlamını da düşünebilir. Aynı zamanda ev işlerini yapabilir, yaprakların daldan düşmesini izler ve sonra televizyondaki futbol maçını izleyebilir, roman okuyabilir (Wilson, 2004). Bu benlik bilinçle iç içe olandır. Değişken doğası, beyindeki hızla değişen sinirsel aktivite modellerinden kaynaklanmaktadır. *İkinci benlik* ise çok daha karardır. Çocukluktan hatıralarını tüm yaşam boyunca korur. Doğası - kişilik olarak düşündüğümüz şey - büyük ölçüde sabittir. Bu istikrar aileyi ve arkadaşları rahatlatan bir gerçektir. Bu benliğin özellikleri bilinçliyen ifade edilir; ancak, uyku gibi bilinçsiz durumlar sırasında da var olmaya devam eder. Bu benlik zaman içinde yavaş yavaş değişebilir. Bu ikinci benlik insanın konektomu olduğu fikrinin çağrıştırdığı benliktir. "Dün gece tam bir çocuk gibi davrandım, hiç kendimde değildim vb. serzenişler Gurdjieff'in hepimizin birden fazla kişiliğe sahip olduğunu iddiasına destek sağlamaktadır. Gurdjieff'in belirttiği gibi, bir işte oflayan pufleyen, stresle çalışan "Ben", neşe ve tutkuyla evde iş yapan "Ben" ile aynı değildir. Zaman zaman belirgin bir sebep olmadan sinirlenen üçüncü "Ben", üçüncü bir kişiliği ima eder. Bu arada çoklu kişilik metafiziksel bir şey değildir. Elektroensefalogramlarda (eeg) bile ölçülebilir bir şekilde ortaya konmaktadır (bkn. O'Regan, 1987).

2. Sonuç yerine

“İnsan nedir?” (insan ontolojisi) sorusu sosyal bilimlerin ana konusu olan insanın ne’liğini düşünmeyi gerektirmektedir. İlginçtir ki insan davranışını açıklamaya çalışan araştırmacılar sanki insan ontolojisinde mutabakata varılmışçasına doğrudan insan davranışlarını incelemeye başlayabilmektedir. İnsanın “ne’liği” mutabakata ermiş bir tartışma değildir. Varlığın ne’liğiyle ilgili görüş araştırma açısından önemlidir. Çünkü bu görüş araştırma sürecini ve sonucunu etkiler. İyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmak doğru, yanlış, iyi ve kötü kavramının ne’liğinden bağımsız değildir. Cesaretin, bilgeliğin ne’liği bilinmediği sürece cesur ve bilgece eylemde bulunmaktan söz edilemez (Sokrates). Varlığın tarif ve tanımı varlığın tasavvuru için belirleyicidir: *Basketbol oyunun ne olduğunu açıklamadan oyuncuların hareketlerini tarif etmeye çalışmak ne derece başarılı bir sonuç ortaya koyabilir ki?* (Yüksel, 2022). Ancak, belirtmek gerekir ki insan davranışının ne olduğuyla ilgilenecek insanın ne anlama geldiğini anlamak mümkün olmayabilir (Ayer, 1970, aktr. Yüksel, 2022). Bu nedenle “insan nedir?” ile “insan olmanın anlamı nedir?” sorularının birlikte düşünülmesi faydalı olabilir.

İnsanı her şeyin ölçüsü olarak tanımlayan Protagoras’dan farklı olarak bazı düşünürler insanı öğrenen hayvan (Konfüçyüs), araştıran (Thales); sorgulayan, kendisine sorulan ussal bir soruya ussal cevap verebilen (Sokrates); eylemlerinin farkında ama bu eylemlerinin nedenlerinin farkında olmayan (Spinoza); şüpheci, tartışan, deneyen, çıkarını düşünen, mücadeleci, araç yapan ya da dünya kuran olarak tanımlamıştır. Aristoteles (1985, aktr. Yüksel, 2022) insanı *ussal, problem çözen ve inançları doğrultusunda eylem yapan* akıl ve erdemle hazzın değil mutluluğun peşinden giden olarak tanımlamaktadır. İnsanı tek düzlemlerle (örneğin, davranışı) ele alan günümüz biliminde olduğu gibi insanı tarif eden bu birbirinden bağımsız klasik görüşler insanı bir bütünlük olarak ele almaktan uzaktır. Acaba insan çatışma ve uzlaşmasıyla, birleştirme ve ayırmasıyla, edilgen ve etkenliğiyle, objektif ve sübjektif düşünce ve düalist eylemlerinin tamamlanmamış bütünü olan bir fenomen midir? Düşünsenize insanı bir emtiayı satın alan varlığa indirgeyen pazarlama bilimine karşı insan “*geist (özgür) ve psikovital (özgür olmayan), konuşan, sanatın yaratıcısı olan, inanan, devlet kuran, eğiten ve eğitebilen, çalışan, kendisini bir şeye veren, ideleştiren, tarihsel bir varlık olan, özgür, isteyen, önceden gören ve önceden belirleyen, tavır takınan, değerleri duyan, yapıp-eden, bilen*” aynı zamanda “*inanan, konuşan, disharmonik, biyopsişik*” bir varlık mıdır sorusu? (Mengüşoğlu 1988, s. 13, s. 49, aktr. Yüksel, 2022). Acaba insan aklımdan geçerken söylediği, söylediğiyle yaptığı, yaptığıyla yapmak istediği değişebilen, dışarıda dünya kuran ama kendi içini inşa etmede ve anlamada aynı başarıyı gösteremeyen, aynı anda geçmişte, şimdide ve gelecekte gezinebilen, kestirilemez, biyopsişik ve aynı zamanda biyo-kimyasal, psikolojik ve sosyal bir varlık mıdır? İnsanın kendini bilip bilemeyeceği, kalıcı ve değişmez bir ben yerine insanda her duygu ve düşüncede farklılaşan birden fazla ben olup olmadığı, insanın dışarıdan bir etki olmaksızın kendi kendine düşünüp düşünmediği, insanın bilinçli olmasının mümkün olup olmadığı, bilincinin hep aynı durumda kalıp kalmadığı ve gün içinde her zaman bilinçli olup olmadığı, ne sıklıkla bilinçli hale geldiği, insanın bir bütün olarak incelenip incelemeyeceği, *bilmediği hatta bilemeyeceği konular hakkında sanki biliyormuş ve bilebilecekmış gibi konuşmaya* yatkın olup olmadığı netleşmiş konular değildir (Gurdjieff, 2021, aktr. Yüksel, 2022). Tüm bu tartışmalardan edindiğim kanaat insanın sabit bir varlık olmadığıdır; varlığını devam ettirmek için sürekli kendisini yeniden yaratması gereken ve dünyasının sınırları algılarının ve lisanının sınırlarıyla çizilmiş olan bir varlık. Tüm zamanlar boyu değişmeden kalmış bir insan varlığı söz konusu değildir.

İkinci makalede yer alan değerlendirmelerden hareketle sosyal bilimlerin genelindeki hakim klasik anlayışa göre insan ya önceden karar verilmiş hedefleri yerine getiren “makine” ya da “zombi” gibidir (Wendt, 2015, s. 153). Gerçekçi bir iddia ortaya attığını düşündüğüm Wendt’e göre kuantum özellikleri sadece atom altı değil ama aynı zamanda “makroskopik düzeyde” de işlediğinden, evren ve içindekiler bu nedenle “büyük bir kuantum” olduğundan, insanın da kuantum olabileceği görüşü dikkate alınabilir (2015, s. 54). Wendt’in paylaştığım bu görüşüne göre insanlar gerçekte “yürüyen dalga fonksiyonlarıdır” (2015, s. 3). “İnsan, aslında devlet gibi sosyal yapılar, öznel (bilinç) ve kolektif niyetlilik (faillik) ile donatılmış holografik organizmalardır” (Wendt, 2015, s. 34). Wendt zihnin mekanik değil kuantum olduğunu ve toplumsal yapıları zihnin içinde konumlandırarak, yine toplumsal yapıların kendilerinden yarattığımız şey olduğunu savunmaktadır (Wendt, 1992). Wendt’in bu önerisi materyalizm karşıtı olduğu savunulan, kökleri Aristoteles’e kadar dayanan *vitalist*¹⁷ ontolojiye dayanıyor. Bir örümcek ağlarını nasıl örüyorsa her özne de ilişkilerini nesnelere/objelere belirli özelliklerine göre eğirir. Kendi var oluşunu taşıyan sağlam bir tuvalde bu ilişkileri devam ettirir. Canguilhem’in deyişiyle “insanlar ya da akıllı failler ya da epifiz bezi sahipleri olarak alem içinde alem oluşturur.” Kısaca yaşam klasik mantığı ve yaklaşımı afallattır. İşte bu nedenle Wendt, “insan beynini” “kuantum sistemi” olarak tanımlayan kuantum zihin teorilerine başvurmamız gerektiğini savunuyor. Wendt’in kuantum mekaniğinin ilkelerini makroskopik seviyeye (beyin) getirmesi kuantum insanının “sezgisel potansiyelini” öne çıkarıyor. “Öznel” alanına erişebilmek için Wendt, bilincin maddi dünyaya özgü olduğu ve atom altı seviyeye kadar indiği fikrine dayanan “Panpsişizm” görüşünü benimsiyor. *Panpsişizm* kısaca her maddede – taş da dahil - farklı derecelerde de olsa bilincin olduğunu savunur. “Panpsişizm evrendeki her fiziksel şeyin aynı zamanda bir zihne ya da bilinçli bileşenlere sahip olduğunu iddia eden bir teoridir (Goff, Seager ve Allen- Hermanson, 2017, s. 10). Madde canlıdır hisseder, düşünür, acı çeker, hatırlar hatta konuşur (Barad, 2007) ve kendini yeni bir enformasyonla organize eden her şey bilinç sahibidir, dolayısıyla canlıdır. Vücuda giren bir mikroba karşı organize olabilen, belleğine aldığı bilgiyle tekrar karşılaşmalarda virüs ya da mikrobu tanıyan savunma hücreleri ve bedeninin kendisi de bu nedenle bilinç sahibidir. Panpsişizm çok sayıda ayrı ve farklı zihnin birlikte gerçekliği oluşturduğunu iddia eden felsefi bir teoridir. Wendt’e benzer şekilde Trnka ve Lorencova’ya (2016) göre de insan sadece bir dalga fonksiyonu değil kuantum sistemidir. İnsan, yaşamı boyunca kimliğinin sürekliliğinin korunmasını sağlayan bir tutarlılık gösteren mikro-partiküllerden oluşur. İnsan bedeni mikro-partiküllerden oluşuyorsa, mikro-partiküllerden inşa edilen böyle bir sistemin, atom altı düzeyde mikro-partiküllerin davranışlarına benzer bazı davranışlar gösterebileceğini bekleyebiliriz. Dünyada sürekli olarak mevcut olan bazı temel enerji-bilgi alanı veya özü olduğunu varsayan Russell’e (2013) göre ise insan enerji-bilgi alanının bir bölümünün somutlaşmış halidir. Bir yanda potansiyel olarak enerji-bilgi alanı varken öte yandan, potansiyelliğin ve olasılığın gerçekleştiği, somutlaştığı bir alan daha vardır. Russell’e (2013) göre bu alandan bir kısmı madde yoluyla, örneğin somut bir insan şeklinde kendini gösterebilir.

Kuantum mekaniğinin yeni kavrayışları sayesinde varlık ve gerçeğin yapısı hakkındaki görüşler değişmektedir (Trnka ve Lorencova, 2016). Her şeyden önce dünyanın ve evrenin en küçük yapı taşının atomlardan oluştuğu fikri geçerliliğini yitirmiştir (Rigas vd., 2008). Atomların da aslında temel birimler olmadıkları, çünkü hareket halindeki elektronlardan, protonlardan ve nötron, meson, kuarklardan ve daha

¹⁷ *Vitalism*: Yaşayan organizmaların karakteristik özelliklerini fiziksel ya da kimyasal güçten değil evrensel bir hayat gücünden aldıklarını (canlılığın mistik bir güçten kaynaklandığını) savunan görüş, canlı organizmaların canlı olmayanlardan temelde farklı olduğu inancı. Virüsler uygun koşullarda canlı/hareketli, uygun olmayan koşullarda ise kristalize halde cansız özellik gösterir.

keşfedilmeyi bekleyen sonsuz sayıda bileşenden oluştuğu ortaya çıkarılmıştır (Bohm, 1980). Kuantum mekaniğine dayanan mevcut ampirik sonuçlar, dünyamızın mikro yapısının maddi mikro-partiküllerden ziyade enerjik girdaplardan oluştuğunu göstermektedir (Rigas vd., 2008). Her şeyi oluşturan bir öz arayışı ve maddeyi oluşturan en küçük yapı taşının atom olduğu inancından ayrılarak evrenin yapı taşının bağlantısallık (konektom) olduğu düşüncesi de giderek kabul gören bir görüştür (Kılıç, 2019). Atom üstü ve atom altı dünyanın kendine has düzen ve bu düzeni sağlayan kuralları olduğu ve her iki dünyanın karşılıklı ve müşterek var olmasını sağlayan bir ilişkisel mekanizmanın var olduğunu söylemek mümkündür. (Örneğin, sosyal yaşamda herhangi bir niceliksel değişim niteliksel değişme, niteliksel değişim ise niceliksel değişime neden olabilmektedir).

Artık eskimiş, yetersiz ve özellikle de görünüşle karıştırılan bir gerçek (realitas) kavramının yükü altında olmayan bir turizm ve turizm araştırmaları hakkında düşünmemiz gerekir. Bu nedenle, değişkenler arasındaki ilişkilerden önce turizmde gerçeğin nasıl anlaşılacağı ve araştırılacağına kendimize sormak ilk amaç olmalıdır. Kuantum mekaniği bakışından hareketle dış duyuusal deneyimimizin turizmde bilimsel bilginin inşası üzerindeki rolü ve etkilerinin ne olduğunu ciddi ciddi sorgulamakla işe başlayabiliriz. Sadece ampirik olarak gözlemlenebilecek şeylerin bilimsel olarak anlaşılması ve araştırılması gereken tek şey olduğu varsayımı farklı bilim alanlarında olduğu gibi (Trnka ve Lorencova, 2016) turizmde de uzun süredir devam eden, ancak, yeterince sorgulanmamış inanışlardan biridir. Birinci makalede de bahsedildiği üzere sadece ampirik olarak ortaya çıkarılabilecek şey "bilimsel" olarak kabul edildiğinden bunun dışında kalan diğer her şey bilimsel *yöntemlerle keşfedilemeyen şeyler* alanına itilmiştir. Ancak, böylesine sığ bir bakış açısı sosyal yaşamla çelişkilidir.

"Pozitivist" fizik bilimi önce nesnel olmayan her şeyin metafizik¹⁸ olduğu hipotezini öne sürmüştü (bunun böyle olduğunu ispatlamamıştır); ancak, sonrasında yine fizik alanındaki yeni ampirik bulgular, aslında "gerçek" kabul edilebilecek ve bu şekilde kabul edilemeyecek olanı ayırt etmede radikal bir dönüşe neden olmuştur. Bu bir ironidir (Wilson, 2004; Wendt, 2015). Kültürün, toplumun ya da turizm alanındaki ziyaretçilerin düşünce, niyet, arzu ya da "davranışlarını" doğrudan gözlemeleme imkanının olmaması turizmde içinde yer aldığı bilimsel alanlar açısından çok fazla metodolojik eleştiriye neden olan bir durumdur. Kuantum mekaniğinin yeni bulguları ışığında, gerçeğin yalnızca ampirik olarak gözlemlenmesi mümkün olan parçacıkların birikiminden oluşmadığını artık biliyoruz. Kuantum mekaniği *potansiyeller alanını* dikkate almakta ve duyularımız tarafından erişilemeyen "*burada, görünürde olmayan*" alanla da ilgilenmemiz gerektiğine işaret ediyor. Ve tam da bu nedenle, dış duyularımızla görülemeyen, duyulamayan veya dokunulamayan; ancak, olan fenomene tesir edebilen bir şeylerin de olduğu gerçeğini kabul etmeye başlayabiliriz.

Çok yakın zamanda bir meslektaşım, turizmde ampirik çalışma yapmamaya gayret ettiğinden olsa gerek, "turizmci" olmadığını belirtti. Oysaki yanlış göstergelere bakarak "bir şeyci" olmak çok riskli. Sorun turizmden daha büyük çünkü bilimin sorunu sözde-bilimdir. Kanaatimce, Kuhn tarafından özetlenen kriz ve olağanüstü bilim durumunun neredeyse tüm göstergeleri sahnedeysen hala yanlış ve yetersiz olduğu bilinen yöntemlerle turizm bilgisi üretmeye çalışarak turizmci olunamaz. Yani, mevcut epistemik ve ontik hatadan müzdarip turizm araştırmaları, elbette ki akış halindedir (yanlış yönde de olsa) ve maalesef giderek artan bir şekilde yöneticilerin, kuruluşların

¹⁸ Düşünüldüğünden bilimin kendisi metafiziksel bir temele sahiptir çünkü kesinliği ispatlanmamış varsayımlara dayanmaktadır.

ve destinasyon yetkililerinin yaşadıkları yönetsel zorluklara yanıt vermeye ve turizm, ağırlama ve seyahat konularını incelemek için yeni, ancak genellikle tartışmalı ve gerçekçi olmayan yollar geliştirmeye yöneliktir. Bu tür yaklaşımlar övgüye değer olmakla birlikte, mevcut nevrozik krize yanıt olarak daha derin bir düzeyde daha fazlasının yapılması gerekmektedir. Plutokrasi, yöneticilik, kabilecilik, bilimcilik, artımcılık, içselcilik, kariyercilik, şablonculuk, ölçümcülük ve safsatacılık gibi birçok "izm" in ağır etkileri fark edilip ele alınmadıkça, turizm araştırmalarının içine düştüğü nevrozdan muzdarip olmaya devam edeceğine şüphe yoktur. En yalın haliyle turizm bilgisi çelimsiz ve kırılıktır, en ufak bir darbeye dağılacak kadar. Örneğin, maddeci ontolojiden süreç ontolojisine geçilmesi durumunda üretilen bilginin ne kadar dayanıksız olduğu görülecektir. Üç bölümlü bu çalışmanın son bölümü bu nedenle "gerçek" mevzusunu ele almaktadır. Tekrar belirtmem gerekirse bu üç-parçalı makale bir bilimsel araştırma nasıl yapılır ya da yapılmalıdır makalesi değildir. Kendimizi kandırmanın, gerçeği kendimizden nasıl sakladığımızın makalesidir. Boorstin gibi ben de gerçeğin ne olduğunu bilmiyorum ama bir şekilde illüzyonu gördüğümde hemen anlayabiliyorum. Gerçeğin ne olduğunu kesin bir kesinlikle tanımlamakta tereddüt ediyorum çünkü hayatlarını gerçeğin ne olduğunu ortaya çıkarmaya adanmış pek çok derin filozofa haksızlık etmek istemiyorum. Ancak Boorstin gibi ben de bir şeyden oldukça eminim. Akademi dünyasına hakim olan araştırma yapma pratiği "gerçek" değildir. Bu büyüleyici bir yanılsamadır. Eğer bu üçlü makale etraftaki sisi biraz dağıtabilirse, o zaman okuyucular bilim yapma konusundaki kendi gerçek şaşkınlıklarını daha iyi keşfedebilirler. Seçecekleri yolu bulmak için önlerindeki manzarayı daha iyi görebilirler.

3. Kaynakça

- Arıcı, M. (2015). "Zihinsel Alanda "Ben Hissi" Neye Karşılık Gelir?" *Dört Öge*, 7: 65-76.
- Arıcı, M. (2019). "Zihin Felsefesi: Ben Nerede, Zihin Bedensiz Var Olabilir mi?" Murat Arıcı (Der.) ve Yurdağül K. Adanalı (Yrd. Der.), *Felsefeye Giriş: Temel Problemlere Sistemik Yaklaşım* (1. Baskı) içinde (s. 107-152). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ateş. T. N. (2021). İlişkiselci Perspektif – Bağlantısal Bütünsellik ve Posthümanizm. <https://thepentacle.org/2021/09/15/iliskiselci-perspektif-baglantisal-butunsellik-ve-posthumanizm/>
- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway*. Duke University Press.
- Baudrillard, 2004 Baudrillard, J. (1995). *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Bekesy, Von,G.(1967). *Sensory inhibition*. Princeton,NJ:PrincetonUniversity Press.
- Capra, F. (2000). *The Tao of Physics*, Shambhala Publications, Boston.
- Carter, 2014 Carter, P. J. (2014). Consciousness in higher-dimensional quantum space-time. *NeuroQuantology*, 12, 1: 46–75.
- Churchland, P (2014). *Bilimsel Gerçeklik ve Zihnin Esnekliği*. Çev. Ekrem Berkay Ersöz. İstanbul: Alfa Bilim Yayınları
- Çelik, (2007). Heisenberg, nedensellik ve determinizm. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803634>
- Çift, P. ve Canan, S. (2016). *Beynin sırları*. Destek yayınları.
- Damasio A. R. (1994). *Descarte's Error. Emotion, Reason, and the Human Brain*. Putnam Publishing.
- Damasio, A. R. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness* (New York: Hartcourt Brace, 1999).
- Damasio, A., R. et al., (2000). Subcortical and Cortical Brain Activity During the Feeling of Self-Generated Emotions. *Nature Neuroscience* 3, 10: 1049–56.

- Darwin, C. (1998). *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (London: Oxford University Press).
- Doğan, M. (2018). "Bilincin Doğasına Yönelik Beş Temel Yaklaşımın Bir Değerlendirmesi." *MetaZihin*, 1(1): 21-55.
- Ford, K. W. (2012). 101 Soruda Kuantum, (çev. Barış Gönülşen), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Fromm, J. (2004) *The Emergence of Complexity*, Kassel University Press.
- Fromm, J. (2005). Types and forms of emergence. *Journal of Adaptation and Self-Organizing Systems*.
- Gazzali, (2002) *Filozofların Tutarsızlığı*, çev., Bekir Sadak, İstanbul: Ahsen Yayınları.
- Goff, P., Seager, W. ve Allen-Hermanson, S. (2017). "Panpsychism." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, Winter 2017 Edition.
- Hasker, "On Behalf of Emergent Dualism," Joel B. Green and Stuart L. Palmer (ed.), *In Search of the Soul: Four Views of the Mind-Body Problem* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2005) içinde, ss.95-6.
- Hofstadter, D. ve Dennett, D. (2021). *Aklın Gözü – Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi* (ÇVR: Füsün Doruker)
- Hughes, G. (1989). Bell's Theorem, Ideology and Structural Explanation, (ed: James T. Cushing ve Ernan McMullin, *Philosophical Consequences of Quantum Theory* içinde), University of Notre Dame Press, Notre Dame. s. 195-197.
- Işıklı, Ş. (2011). *Kuantum mekaniği özelliklerinin felsefi içerimleri*. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi.
- Kahneman, D., ve Tversky, A. (2000). *Choice, values and frames*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Khrennikov A, Y., Basieva I, Dzhaferov E.N, Busemeyer JR. (2014). Quantum Models for Psychological Measurements: An Unsolved Problem. *PLoS ONE* 9(10):
- Khrennikov, A. Y. (2010). *Ubiquitous quantum structure: From psychology to finance*. Berlin: Springer.
- Kılıç, T. (2019). A Brain Inspired View of Life: The Scientific, Social and Cultural Implications of Interconnectivity and Complexity. *IEEE 18th International Conference on Cognitive Informatics & Cognitive Computing (ICCI*CC)*, 2019, pp. 97-102, doi: 10.1109/ICCI*CC46617.2019.9146063.
- Kolmogorov (1933/1950) Kolmogorov, A. N. (1933). *Grundbegrie der Wahrscheinlichkeitrechnung, Ergebnisse Der Mathematik*; translated as *Foundations of Probability*. New York: Chelsea Publishing Company, 1950.
- Köhler, W. (1929). *Gestalt psychology*. New York: H. Liveright.
- Lacey, B. C., ve Lacey, J. I. (1978). Two-way communication between the heart and the brain: Significance of time within the cardiac cycle. *American Psychologist*, 33(2), 99–113.
- Marshall, I ve Zohar, D. (2020). *Kim korkar Schrödingerin kedisinden: A dan Z ye yeni bilim rehberi*. Ayrıntı Yayınları.
- McCraty, R. (2015). *Science Of The Heart: Exploring the Role of the Heart in Human Performance*. 2. HeartMath Institute Press.
- Nagel, T. (2015). *Zihin ve Evren*. İstanbul: Jaguar Kitap.
- O'Regan, B. (1987). Healing, Remission, and Miracle Cures. *Institute of Noetic Sciences Special Report*. 3.
- Öktem, Ü. (2003). "John Locke ve George Berkeley'in Kesin Bilgi Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2), 133-149.
- Özdoğan, M. (2019). Kuantum Teorisi Absürdizmi (Saçmacılığı) Destekler Mi? *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 20, 45: 39-61.
- Pagels, H. R. (1993). *Kozmik Kod*. (çev. Nezihe Bahar). Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Pietsch, P. (1981). *Shufflebrain: The Quest for the Hologramic Mind* (Boston: Houghton

- Rigas, R., Sanchez-Soto, L. L., Klimov, A. B., Reh, J., ve Hradil, Z. (2008). Full quantum reconstruction of vortex states. *Physical review A, Atomic, molecular, and optical physics* 78, 6.
- Russell, H. A. (2013). *Quantum Anthropology: Reimagining the human person as body/spirit*. *Theological Studies*. 74: 934-959.
- Sawyer, K. (2002). *Social emergence. Societies as Complex Systems*. Cambridge University Press.
- Sayer, A. (1992). *Method in Social Science: A Realist Approach*, Londra: Routledge.
- Scardigli, F. Hooft., G. Severino, Coda, P. (2019). *Determinism and free will. New insights from physics, philosophy and theology*. Springer.
- Schrödinger, E. (1967). "What is life? (1943), Reprinted as "What is life? & mind and matter" Cambridge University Press.
- Seung, S. (2012). *Connectome. How do brain's wiring makes who we are*. Houghton Mifflin Harcourt, NewYork
- Searle, J. R. (2005). *Bilinç ve Dil*. Çev. Muhittin Macit ve Cüneyt Pilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Silifke, A. F. (2020). "Bergson'un Zihin Felsefesinde Qualia: Bilinç Durumlarının Niteliği ve Öznelliği." *MetaZihin*, 3(2): 145-162.
- Smith, Q. (2003). *Why cognitive scientists cannot ignore quantum mechanics?* In Q. Smith & A. Jokic (Eds.), *Consciousness: New philosophical perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Smolin, L. (2017). *Zamanın yeniden doğuşu – Fizikteki krizden evrenin geleceğine*. Tübitak ayınları
- Steinmo, S. (2017). *Wendt's Challenge to Social Science: Quantum Physics, Consciousness, and Society*, *Critical Review*, 1-11.
- Sutherland, S. (2015). *İrrasyonel*. Domingo Yayınları.
- Talbot, M. (1996). *The Holographic Universe*. Harper Collins Publishers.
- Taslaman, C. (2008). *Kuantum teorisi felsefe ve tanrı*. İstanbul Yayınevi.
- Trnka, R. ve Lorencová, R. (2016). *Quantum Anthropology: Man, Cultures, and Groups in a Quantum Perspective*. Charles University Karolinum Press.
- Tomkins, S. (1962). *affect, Imagery, Consciousness*. Vol. 1, *The Positive Affects*. New York: Springer.
- Tomkin, S. (1963). *Affect, Imagery, Consciousness*. Vol. 2, *The Negative Affects*, New York: Springer,
- Tully, R.B., H. Courtois, Y. Hoffman, and D. Pomarède. (2014). "The Laniakea supercluster of galaxies," *Nature*, vol. 513, 7516, p.71.
- Turgut, S. (2016). *Kuantum Kuramında Üst Üste Gelme. Bilim ve Ütopya*. 23-26.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1992). *Advances in prospect theory: Cumulative representations of uncertainty*. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5, 297-323.
- Van der Kolk, B. (2015). *The body keeps score. Brain mind and the body in healing trauma*. Viking.
- Verçin, A. (2001). *Harekete İki Farklı Bakış: Determinizm ve Atomizme Karşı Olasılıkçılık ve Bütünlükçülük*. Popüler Bilim, Sayı: Ağustos.
- Weber, A. (1998), *Felsefe Tarihi*, Çeviren: H. Vehbi Eralp, 5. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- von Neumann, J. (1955), *Mathematical Foundations of Quantum Mechanics*, Çeviren: Robert T. Beyer, London: Princeton University Press.
- Wendt, A. (1992) *Anarchy is what States Make of it : The Social Construction of Power Politics*, *International Organization*, Vol. 46, No. 2, pp. 391-425.
- Wendt, A. (2006). *Social theory as cartesian science: An auto-critique from a quantum perspective*. In S. Guzzini & A. Leander (Eds.), *Constructivism and international relations*. London: Routledge.

- Wendt, A. (2015). Quantum mind and social science: Unifying physical and social ontology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, R. (2004). Quantum psychology. 8th edition. New Falcon Publications.
- Wynn, C. M. & Wiggins. W. A., (2001). Yanlış Yönde Kuantum Sıçramalar (Çev. Aykut Kence), Ankara, TÜBİTAK Yay.
- Yüksel, A. (2021). Metamorfoz. Akademiye üç kere doğmak. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi. 18; 2: 241 – 266.
- Yüksel, A. (2022a). Bilimsel Araştırma: Ontoloji ve Epistemoloji. İçinde Boz, H., Yıldız, E., Altunışık, R. Sığı, Ü., Gegez, E., Koç, E., & Yüksel, A. (Ed.) Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Yeni Perspektifler. Seçkin Yayıncılık.
- Yüksel, A. (2022b). Bilimsel Araştırma: Temel Yaklaşımlar ve Metodoloji. İçinde Boz, H., Yıldız, E., Altunışık, R. Sığı, Ü., Gegez, E., Koç, E., & Yüksel, A. (Ed.) Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Yeni Perspektifler. Seçkin Yayıncılık.
- Zohar, D. (1996). Consciousness and Bose-Einstein Condensates. İçinde. Stuart R. Hameroff (editor), Alfred W. Kaszniak (editor), Alwyn C. Scott (editor) - Toward a Science of Consciousness. The First Tucson Discussions and Debates-A Bradford
- Zohar, D. (2017). Kuantum Benlik. Yeni fiziğin ışığında insan doğası ve bilinci. Ayrıntı yayınları
- Zohar, D.(2003). Kuantum Benlik (Çev: Seda Kervanoğlu). Ankara, Doruk Yay.
- Jarry, A. (2018). Süper-Erkek: Modern Roman. Notos Yayıncılık.
- Plimmer, M. ve King, B. (2018). Tesadüfün ötesi. Alfa-Bilim Yayıncılık.